

Цæгат Ирыстон-Аланийы Хетæгкаты Къостайы номыл паддзахадон
университет

Майрæмышъуаты Фатимæ

**Дзырдарæзт ахуыр кæныны
методикæ ирон æвзаджы урокты**

Дзæуджыхъæу - 2023

Разныхас

Ирон æвзаджы ахуыргæнджыты раз лæууы стыр хæс: бацамонын скъоладзаутæн мадæлон æвзаджы грамматикон сконд, сахуыр сæ кæнын уымæй раст пайда кæнын. Æвзаджы грамматикон сконды æгъдæуттæ, грамматикон раиртæстытæ хорз зонын, уыдоны мидис æмбарын æххуыс кæндзæн скъоладзаутæн сæ хъуыдытæ раст æмæ аив дзурынаен. Грамматикайы зонындзинæдтæ хорзæрдæм фæзынынц ахуырдауты ныхасы культурайыл, сæ стилистикон арæхстдзинæдтыл.

Дзырдарæзт ахуыр кæнынаен ис стыр ахадындынад: æххуыс у зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонты растфыссынадыл кусынаен, уидаджы дызæрдыг æмхъæлæсонты растфыссынад базонынаен. Скъоладзаутæ базонгæ вæййынц грамматикон æмбарынаедтимæ: «уидаг», «разæфтуан», «фæсæфтуан», «кæрон», «бындур», стæй аразгæ дзырдты растфыссынадимæ.

Лæвæрд методикон æрмæг феххуыс уыдзæн ирон æвзаджы ахуыргæнджытæн дзырдарæзтæй арфдæр зонындзинæдтæ раттынаен.

Сæ размæ цы методикон æрмæг хæссын, уым хыгъд цæуынц:

- ирон æвзаджы дзырдарæзты теори;
- методикон амындтытæ ирон æвзаджы дзырдарæзтæй;
- дидактикон æрмæг ирон æвзаджы урокты дзырдарæзты фарстатæ бацамонынæн;
- ирон иæвзаджы уроктæ дзырдарæзтæй.

Чиныг феххуыс уыдзæн ирон æвзаджы ахуыргæнджытæн, ЦИПУ-йы ирон филологийы факультеты студенттæн ирон æвзаджы методикайы фарстатыл кусгæйæ.

I. Дзырдарæзты теорийы фарстатæ.

Иумæйаг зонинагтæ дзырдарæзты тыххæй.

Термин «дзырдарæзт»-æн ис дыууæ нысаниуæджы: иуæй, амон дзырдарæзты фæрæзтæ, иннæмæй та, – уыцы фæрæзтæ цы æвзагзонынады хай ахуыр кæны, уый.

Иумæйаг æмæ ирон æвзагзонынады дзырдарæзты бынат иухуызон не барын кæнынц, фæлæ фылдæр иртасджытæ нымайынц афтæ, зæгъгæ, дзырдарæзт хонын хъæуы æвзагзонынады хицæн хай æмæ æнгом баст у фонетикæ, лексикологи, морфологи æмæ синтаксисимæ. Дзырдарæзт иуæй-иу ахуыргæндтæ нымайынц морфологийы хайыл, иннæтæ та йын йæ фæрстытæ хæссынц лексикологимæ. Цæмæн ис уал цæстæнгасы? Зæгъæм, дзырдарæзт æмæ морфологийæн сæ иумæйаг хæс у дзырды арæзт ахуыр кæнын. Сæ дыууæйы дæр ныхас фæцæуы кæрон, бындур, фæсæфтуан, æмæ разæфтуаны тыххæй.

Дзырдарæзт æввахс лæууы лексикологимæ дæр, уымæн æмæ дзырдарæзт ахуыр кæны дзырдты конд, лексикайы сæйраг иуæг дæр у дзырд.

Дзырдарæзт ма баст у синтаксисимæ дæр, уымæн æмæ вазыгджын дзырдты дзæвгар хай равзæрди дзырdbæстыты синтаксисон иуæгты бындурыл.

Ирон æвзагзонынады куыстыты дæр дзырдарæзтмæ кæсынц алыхуызон цæстæй. Чиныг «Грамматика осетинского языка» - йы дзырдарæзт лæвæрд у куыд морфологийы хай, уымæн æмæ чиныджы автортæ морфологи хонынц дзырдты формæты æмæ дзырдты арæзты тыххæй ахуырад. Уыцы хъуыдыйыл хæст уыдис Багаты Никъала дæр.(чиныг «Современный осетинский язык») Æндæр цæстæнгас ссарæн ис Абайты Васойы куыст «Грамматический очерк осетинского языка»-йы æмæ Гæбæраты Никъалайы сæрмагонд монографийы дзырдарæзты тыххæй. Ацы ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, дзырдарæзт нымайын хъæуы хицæн хайыл.

Уыцы цæстæнгасæн, æнæмæнг, ис фидар наукон бындур, уымæн æмæ, æцæгдæр, дзырдарæзтæн ис йæхи иуæгтæ, йæхи æмбарындæтæ.

Дзырдарæзты ныхас фæцæуы дзырдты нысаниуæгджын хæйттæ – морфемæтыл, сæ дихыл (сæйраг (уидæгтæ) æмæ фæрссаг морфемæтыл (разæфтуантæ, фæсæфтуантæ, кæрæттæ), уыдонæн сæ нысаниуджытæ æмæ функцитыл, аразгæ æмæ æнæаразгæ дзырдтыл, дзырдарæзты фæрæзтыл.

Морфемæты нысаниуджытæ æмæ функцитæ.

Морфемæ у, исты нысаниуæг, исты мидис кæмæн ис, дзырды ахæм æппæты чысылдæр хай. Сæ нысаниуæгмæ гæсгæ, стæй сын дзырды сконды цы бынат ис, уымæ гæсгæ дæр морфемæтæ дих кæнынц дыууæ къордыл, аразынц дыууæ сæйраг типы: уидагон морфемæтæ æмæ аффиксон морфемæтæ.

Фæрссаг морфемæтæ æвзагзонынады хуыйнынц **аффикстæ**.

Уыдон уидагæй (сæйраг морфемæйæ) хицæн кæнынц:

- 1) сæ ахастдзинадæй æцæгдзинадмæ (уидаг исты фæнысан кæны, аффикс та нæ);
- 2) уидæгтæ æнæ аффикстæй дæр сты дзырдты лексикон нысаниуæг æвдисæг (лæг, хъæд, сæрд æ.а.д.), аффикстæн та, хицæнæй сæ райсгæйæ, ницы нысаниуæг ис, уыдон феххуыс кæнынц уидæгтæн кæнæ та дзырдты бындуртæн.

Æппæт морфемæты дæр схонæн ис куыд дзырды иууыл къаддæр нысаниуæгджын хæйттæ, кæцытæй пайда кæнæм цæттæйæ (ома сæ алы хатт мыргай нæ фæарæзæм), æмæ цæуынц фæлхатгонд (ома æрмæст иугай дзырдты не мбæлынц). Райсæм дзырд **уæрæсейагæн**. Уый арæзт у æртæ хайæ, кæцытæн нæй дарддæр адихгæнæн, алкæмæн дæр сæ ис бæлвырд нысаниуæг. **Уæрæсе** æвдисы дзырдæн йæ лексикон нысаниуæг – бæстæйы ном. Фæсæфтуан – **аг** æвдисы адæймаджы кæнæ предметы

ахастдзинад уыцы бæстæмæ, у дзырдарæзæг морфемæ, кæрон – **æн** æвдисы грамматикон нысаиуæг – у дæттынон хауæны кæрон, амон, архайд кæйдæр пайдайæн кæй цæуы, уый.

Дзырды сæйраг хай у **уидаг**, сбæрæг кæнæн æй вæййы, дзырд æввахс дзырдтимæ баргæйæ. Зæгъæм, дзырдтæн **фæндон, æвæндонæй, фæндиаг** ис иумæйаг хай **фæнд** (вæнд), у ацы æввахс дзырдты уидаг.

Уидагты иу хай сты сæрибар, уымæн æмæ æнæ иннæ морфемæты æххуысæй дæр вæййынц сæрмагонд дзырдты ролы. Зæгъæм: *хох, лæг, бон, мæт, сыф* æ.а.д. Уидагмæ æфтыд цæуынц аффиксон морфемæтæ, æмæ сæ фæрцы сæвзæрынц ног дзырдтæ кæнæ ног дзырдты формæтæ. Абарæм: *хохаг, лæгой, боньг, æнæмæт, сыфтæ*.

Ирон æвзаджы уидаг конд у 3-5 мырæй. Арæх уидагты æрцæуынц алыхуызон мырон ивддзинæдтæ, ног дзырдтæ æмæ дзырдты формæтæ аразгæйæ. Абарæм: *ком – кæмттæ, рон – рæттæ, карк – кæрчытæ* æ.а.д.

Фæрссаг (аффиксон) морфемæтæ дих кæнынц 3 къордыл: **разæфтуантæ (префиксон морфемæтæ), фæсæфтуантæ (суффиксон морфемæтæ) æмæ кæрæттæ (флексион морфемæтæ).**

Уидаджы разæй цы дзырды хай вæййы, ног дзырдтæ кæнæ грамматикон формæ аразынæн цы фæхъæуы, уый хуыйны **разæфтуан**. Ирон æвзаджы разæфтуанты фылдæр хай баст у мивдисджытимæ æмæ сын фылдæр хатт дзырдарæзтон функцийæ уæлдай вæййы грамматикон функци дæр, ома фæаразынц æххæст хуызы формæ. Мивдисджыты разæфтуантæ сты аст: **а-, ба-, ра-, æр-, æрба-, фæ-, ны-, с-**. Уыдон дзырдты нысаниуджытæ куыд ивынц, уый ирдæй сбæрæг кæнæн ис змæлд бæрæггæнæг мивдисæг **цæуын-ы** бындурыл: **ацæуын** – æвдисы æддæмæ арæзт змæлд, **бацæуын** – æддейæ мидаммæ здæхт архайд, **æрцæуын** – уæлейæ дæлæммæ арæзт архайд, **рацæуын** – мидагæй æддæммæ

арæзт архайд, *æрбацæуын* – æддейæ мидæмæ, дзурæджы æрдæм арæзт архайд; *ныццæуын* – архайд цæуы уæлейæ дæлæмæ, *фæцæуын* – дзурæгæй фæрсырдæм здæхт архайд, *ссæуын* – архайд цæуы дæлейæ уæлæмæ. Уыциу рæстæг ма ацы дзырдтæн разæфтуанты фæрцы æвзæры æххæст хуызы нысаниуæг дæр. Разæфтуантæ ма ивынц архайд хуыз: фæбæлвырд кæнынц архайд дæргъвæтиндзинад (*фæбадын, фæкусын*), æвдисынц уæлæнгайдзинад (*æркæстытæ кæнын, акусын, азмæлын, афснайдтытæ кæнын*);

æвдисынц архайд цыбыр рæстæг кæй цыди, уый (*абадын, азарын*);

æвдисынц бæстондзинад (*бакусын, бафснайын*);

æвдисынц архайд райдайæн (*сызмæлын, скусын, сдзурын*) æ.а.д.

Афтæ дæр вæййы, æмæ разæфтуан фæвдисы æрмæст æххæст хуыз: *саразын, фенын, сæмбæлын* æ.а.д.

Разæфтуантимæ баст мивдисджытæй арæзт æрцæуынц номдартæ (*фезмæлын – фезмæлд, бакусын – бакуыст*), фæрссагмитæ (*сдзурын – дзургæйæ, сагурын – сагургæйæ, бахудын – бахудгæйæ, бахудт*).

Номон ныхасы хæйттæ аразæг ма сты æрдæгразæфтуантæ дæр: **æм-**, **æд-**, **æнæ-**, **æ-**, **уæл-**, **фæс-**, **дæл-**, **мид-**, **раз-**. Зæгъæм: *æнæфсарм, æвадат, уæлхæдзар, фæсдуар, дæлдзæх, фæсвæд, миддуне, развæндаг*. Æппæты фылдæр ахадынц разæфтуантæ **æм-**, **æнæ-** (*æмбал, æмкусæг, æмхуызон, æнæгъдау, æнæном*). Разæфтуан **æм-** æвдисы æмархайд: *æмдзыхæй, æмбал*. Разæфтуан **æнæ-** йы нысаниуæг у истæмæй цух уæвын – *æнæмæт, æнæрхъуыды, æнаив*. Йæ цыбыр вариант у **æ** (*æгад, æдас*).

Иннæ æххуысгæнæг морфемæ у **фæсæфтуан** (суффикс). Уый фæлæууы уидаджы кæнæ æндæр фæсæфтуанты фæстæ æмæ йын вæййы дзырдарæзтон кæнæ грамматикон нысаниуæг. Фæсæфтуантæ дзырдæй

кæнæ æндæр ныхасы хай саразынц (зæгъæм: *хъæу-хъæууон*), кæнæ та дзырд баззайы уыцы ныхасы хайæ (зæгъæм: *картоф-картофджын*).

Ирон æвзаджы фæсæфтуантæ дих кæнынц æртæ къордыл:

1. Номон ныхасы хæйттимæ баст фæсæфтуантæ. Уыдонæй ахадгæ (продуктивондæр) сты: -ад, -дзинад, -джын, -ыг, -ой, -дон, -стон, -æг, -он, -æн, -æм, -æймаг, -æггаг, -гомау, -дæр, -д, -ст æ.æнд. Адонæй алкæмæн дæр ис йæхи нысаниуæг. Фæсæфтуантæ **ад** æмæ **дзинад** аразынц иппæрдон номдартæ. Уыдонæн арæх баивæн вæййы сæ кæрæдзийæ (зæгъæм: æфсымæрад-æфсымæрдзинад, ахуырад-ахуырджинад æ.а.д.) Фæсæфтуан **–джын–** февдисы, предмет истæмæй хайджын кæй у, уый: цæхджын, сæкæрджын, картофджын æ.а.д. Нымæцонтæ æмæ номдартæй арæст вазыгджын миногонтæй иуты вæййы фæсæфтуан **–ыг:** *дыккъахыг, цыппаркъахыг, æртыкъахыг*. Фæсæфтуан **–ой** аразы миниуæджы тыхджын къæпхæн æвдисæг миногонтæ: *æппæлой, лæгой, былой* æ.а.д. Афонæвдисæг номдартæй фæсæфтуан **–ыгон** аразы миногонтæ æмæ фæрсдзырдтæ: *зымæгон, сæрдыгон* æ.а.д. Фæсæфтуанæ **–дон** æмæ **–стон** аразынц номдартæ бынаты нысаниуæгимæ: *бæхдон, цæххыстон* æ.а.д.
2. Фæсæфтуанты дыккаг къорд æфтыд æрцауы мивдисджыты уидæгтæм (-т, -д, -ст, -гæ, -гæйæ, -ин, -аг, -æг, -инаг, -æн). Адонæй –т, -д, -ст саразынц архæйдтыты нæмттæ æвдисæг номдартæ: *бадт, фыст, хæрд, баст*. Фæсæфтуантæ **–гæ, –гæйæ** аразынц миногмитæ æмæ фæрссагмитæ. Уыдон февдисынц искæцы архæйдтытæм ахæсгæ миниуджытæ, зæгъæм: *æлхæнгæ (дзул), фыцгæ (дон)* æ.æ.д. Архайдмæ ахастдзинад æвдисынц фæсæфтуан **–ин–**æй арæст миногонтæ дæр: *фæсдзæуин (лæг), рæстдзæвин (цуанон)* æ.а.д.
3. Фæсæфтуанты æртыккаг къорд та сты, мивдисджыты уидæгтæм дæр æмæ номон ныхасы хæйттæм дæр æфтыд чи æрцауы, ахæмтæ: **–аг, –æг, –æн, –он** æ.а.д. Фæсæфтуан **–аг** дзырдтæн февдисы сæ ахастдзинад бæлвырд архайдмæ (*дзураг сылгоймаг, хæраг сывæллон*), бынатмæ (*быдираг*

дидинæг) адæмыхатмæ (*уырыссаг лæппу*). Фæсæфтуан –*он*-имæ миногонтæ фæвдисынц ахастдзинад бынатмæ (*хæххон суадон*), организацимæ (*профцæдисон комитет*).

Фæсæфтуантæ æмæ разæфтуантæй иутæ вæййынц ахадгæ (продуктивон), чысылахадгæ æмæ æнæахадгæ.

Ахадгæтæм хауынц мивдисджыты разæфтуантæ *а-, ба-, ра-, æр-, æрба-, фæ-, ны-, с-,* æмæ фæсæфтуантæ – *дзинад, -æг, -он, -æн* æ.а.д.

Чысыл ахадындынад ис фæсæфтуантæн –*ыг, -дзаг, -дзæг, -адз, -ой, -къа, -ц, -гоймаг* (фæрныг, хатдзæг, сæтой, фыркъа, хæлц, сылгоймаг).

Æнæахадгæ фæсæфтуантæ та сты –*ау, -æт, -ынг, -к, -г* (фыййау, мæлæт, талынг, фæрск, марг).

Дзырдты ма вæййы аффикстæм чи нæ хауы, ахæм хæйттæ – интерфикстæ (иугæнæг хъæлæсонтæ) - сæрибар, хицауиуаг; æмæ бындуразæг уæнгтæ – æрвадæлтæ, мадæлтæ, хæрдзынæн, баддзæнис æ.а.д.

Ирон æвзагмæ уырыссаг æвзагæй цы дзырдтæ æрбафтыдысты, уыдонимæ ист æрцыдис бирæ дзырдаразæг аффикстæ. Пайдагонд цæуы ахæм æрбайсгæ разæфтуантæй:

а – (аморалон);

анти – (антифашистон, антисанитарон);

интер – (интернационалон);

контр – (контрразведка, контратака);

де – (демобилизаци).

Къорд æрбайсгæ дзырдæ та арæзт сты ахæм фæсæфтуанты фæрцы:

- ент (оппонент, референт);
- ист (марксист, коммунист, специалист);
- тор (агтитатор, изолятор, колонизатор);
- изм (марксизм, коммунизм, фашизм);
- ант (курсант, музыкант, эмигрант);
- кæ (студенткæ, машинисткæ);
- ик (историк, математик);
- нер (пионер, революционер, милиционер);
- ура (литература, архитектура);
- аци (агитаци, идеализаци);
- фикаци (газификаци, электрификаци).

Ацы разæфтуантæ æмæ фæсæфтуантæй пайдагонд цæуы æрмæст уырыссаг æвзагæй æрбафтгæ дзырдты. Ирон дзырдты уидагтæм æфтыд нæ цæуынц, уымæ гæсгæ ирон æвзаджы ахæм лексикон фæрæзтæ нымæд сты æнæарæзгæ бындуртыл. Уырыссаг æвзаджы дæр сæ арæхдæр ссарæн вæййы интернационалон дзырдты.

Сыгъдæг уырыссаг аффикстæ, стæмтæй фæстæмæ, ивд цæуынц ирон аффикстæй. Зæгъæм: суффикстæ – **ец**, **-ск**, **-н** ирон æвзаджы ивд цæуынц фæсæфтуантæ –**аг** æмæ –**он**-æй (*ленинград-аг, маескуый-аг, парти-он, литератур-он*).

Ирон æвзаджы ног фæзындыл банымайæн ис уый, æмæ кæй тырны интернационалон аффиксты руаджы ирон дзырдтæ аразынмæ. Зæгъæм: *антидинон – антирелигиозный, контрныббырст-контрнаступление* æ.æнд.

Аразгæ æмæ æнæарæзгæ бындуртæ.

Дзырдарæзты ма ныхас фæцæуы арæзгæ æмæ æнæаразгæ бындуртыл дæр. Аразгæ бындуртæ адихгæнæн ис нысаниуæгджын хæйттыл: *рауу, урсдæр, мигъджын*. Æнæаразгæ бындурты адихгæнæн нæ вæййы хæйттыл: *мад, хо, хъæр*. Фæлæ сæ сæйраг хицæндзинад уый у, æмæ аразгæ бындурæн хъуамæ кæддæриддæр уа æмкъай æнæаразгæ бындур. Зæгъæм: *лæг – лæгдзинад, ад – адджын, сырх – сырхдæр*. Къæйтты мидæг фыццаг дзырдтæ (бындуртæ) сты æнæаразгæ, дыккæгтæ та – аразгæ.

Хуымæтæг дзырдтæ аразыны мадзæлттæ.

Дзырдтæ арæзт цæуынц цалдæр хуызы:

1. **Лексикон-семантикон**, ома дзырдæн йæ нысаниуджытæ куы адард вæййынц, æмæ сæ омонимтæ куы рауайы (1-ком, ома дзых, 2-ком, ома хæхты уæрæхгонд бацæуæн).
2. **Семантикон-морфологион**, ома дзырд иу ныхасы хайæ куы рахизы æндæрмæ, æнæ аивгæйæ. Зæгъæм: *рынчын* (миногон-номдар); *кусæг*, *кæрдæг* (миногмион формæтæ-номдартæ).
3. **Калькæтæ кæнын**, ома æвзаджы дзырдтæ æндæр æвзагмæ хайгай талмац кæнын. Афтамæй ирон æвзаджы равзæрдысты дзырдтæ: *хъæууонхæдзарадон, телеуынынад* æ.а.д.

Æппæты ахадгæдæр фæрæз у морфологион. Ис ын цалдæр хуызы: аффиксаци, вазыгджын дзырдты арæзт æмæ цыбыргонд-вазыгджын дзырдты арæзт.

Аффиксаци у дзырдтæ фæсæфтуантæ æмæ разæфтуаны фæрцы аразыны фæрæз. Разæфтуантæ арæхдæр архайынц мивдисджытæ аразгæйæ, номон ныхасы хæйттæ æмæ фæрсдзырдтæ аразгæйæ та-фæсæфтуантæ.

Ирон æвзаджы фæсæфтуантæм ис иу миниуæг: уыциу фæсæфтуаны руаджы саразæн вæййы алыхуызон ныхасы хæйттæ

(миногон-хъæууон, номдар-тыхтон, миногмион формæ-уарзаг, номдар-дзуллаг æ.а.д.)

Номдартæ канд разæфтуанты æмæ фæсæфтуанты руаджы арæзт не рцæуынц, фæлæ ма дзырды баиу вæййынц сæ дыууæтæ дæр, зæгъæм: *рауагъдад, æмдзæрæн* æ.а.д.

Фæрсдзырдтæ арæхдæр арæзт æрцæуынц фæсæфтуантæй (*сабыргай, боныгон*), стæмдæр хатт та æрдæгфæсæфтуантæй (*иннæрдæм, фалæрдæм, дыууæрдæм*), æрдæгразæфтуантæй (*фæсхæрд, æрвылбон*), стæй, номдартæ хауæнты формæты фæрсдзырдтæм куы рахизынц, уæд (*кæрон-номдар, кæронмæ ахæццæ кæнын-фæрсдзырд*).

Морфологион фæрæзы хицæн хуызтæ ма сты вазыгджын æмæ цыбыргонд вазыгджын дзырдты арæзт дæр: ЦИПУ (*Цæгат Ирыстон*ы паддзахадон университет), РЦИ (*Республика Цæгат Ирыстон*).

Вазыгджын дзырдты хуызтæ.

Кæд дзырдарæзтæн йæ сæйраг функци у дзырдтæ аразын, уæд ирон æвзаджы тынг ахадгæ сты вазыгджын дзырдтæ дæр. Сæ арæзтмæ гæсгæ сæ адихгæнæн ис цалдæр къордыл:

1. Фыццаг къордыды дзырдтæ сæвзæрдысты бæрæггæнинаг дзырд æмæ бæрæггæнæнæй арæзт дзырdbæстыты бындурыл. Сæ фыццаг хайы вæййы номдар номон хауæны, дыккаджы та-миногон кæнæ миногми: *сæрыстыр, сæрбæрзонд, зæрдæрухс, цардæгас, сæргуыбыр, зæрдæргъæвд, дзырдарæхст, кардæлвæст, ныфсхаст, ныхкъуыр*д æмæ æнд. Ранымад дæнцæгты уынæм дзырдты зыгъуыммæ рæнхъæвæрд. Фæлæ дзæвгар фылдæр сты, раст рæнхъæвæрд цы дзырдты ис, уыдон: *хæрзбон, бурхил, ноггуыр*д, *цыргъзонд, хъæбæрхор, цæугæдон, галуæрдон, донвæд, мæйрухс, галвæндаг* æ.æнд.
2. Стыр къорд аразынц, сæ иу хай разæвæрд кæмæн у, иннæ та номдары бындур, уыцы дзырдтæ дæр: мидбынаты, мидбылты, дæлбар, дæлбазыр,

разамынд, раздарæн, уæлхъус, фæсдуар, фæссихор, фæсæхсæвæр æ.æнд. Ранымад дзырдты къордмæ æввахс сты, сæ фыццаг хайы цыбыргонд миногонтæ æмæ номивджытæ кæмæн ис, ахæм дзырдтæ: тæнцъар, рæузонд, тæнгъæд, уæзхъус, рæузонд æмæ æнд. Ацы къордмæ ма бафтауын хъæуы, сæ фыццаг хæйтты компоненты хуызы *фыр* кæмæн ис, ахæм дзырдтæ: *фыргæды, фырнымд, фырзыд, фырафсармыгæнæг, фырдырд, фырхæрд, фырдиссагæй, фырхудæгæй, фырцинæй, фыртыхстæй, фырналатæй, фырмæстæй* æ.а.д.

Бирæ вазыгджын дзырдтæ райдайынц хайыгтæ *ма, æнæ, кæнæ æ-йæ*: *магуса, мадзура, мачи, мацы, макæдæм, макæцæй, мачердыгæй, æнæфсарм, æнаккаг, æнахуыр, æнараехст, æнæныфс, æвæд, æмыр, æгад, æгуыст, æвæгæсæг, æнакарст, æнæфсæст, æнæфснайд, æнæзонгæ.*

Ирон æвзаджы чысыл нæй, сæ дыккаг хæйтты мтивдисджыты бындуртæ кæмæн ис, ахæм вазыгджын дзырдтæ дæр: *бынхор, æввонгхор, дондзау, хосдзау, куыройдзау, хъæддзау, хъæдхой, усгур, ссадгур, лæгмар, фæдылдзу, дзидзидай.*

Бирæ сты нымæцонтимæ арæзт вазыгджын дзырдтæ дæр: *иуæндæс, дыууадæс, æртындæс, цыппæрдæс, æстдæс, дыууиссæдзы, фондзæссæдзы, авдфондзæссæдзы, фондзæхстон, дыууæхæтæлон, иухуызон, дыууæхуызон, иувæрсыг, дывæрсыг, дывзагон, æртæтигъон, цыппаркъуымон, авдсæрон, æртæкъахыг, дывыдон, дæсæздзыд, æртæбондзыд, дæсмæйдзыд, дыууæаздзыд, дывæлдах, дыдагъ* æ.æнд.

Алыхуызон къордтыл дих кæнынц бындур (уидаг) фæлхатгæнгæйæ арæзт вазыгджын дзырдтæ дæр. Се хсæн уæлдай фылдæр сты антонимон вазыгджын дзырдтæ: *рауай-бауай, рахæсс-бахæсс, ракæс-бакæс, ракæн-бакæн, разгъор-базгъор, рафæлдах-бафæлдах* æ.æнд.

Вазыгджын дзырдтæ ма арæзт цæуынц, уидаг æнаивгæйæ, фæлхатгонд куы æрцæуы, уæд. Зæгъæм: *хæдзар-хæдзар, къух-къух, уæхск-*

уæхск, фæстæмæ-фæстæмæ, уæлæмæ-уæлæмæ, дæлæмæ-дæлæмæ, фæрсгæ-фæрсгæ, худгæ-худгæ æ.æнд. Ис ахæм вазыгджын дзырдтæ дæр, сæ хæйттæ алыхуызон грамматикон формæты кæмæн вæййы: *фылдæрæй-фылдæр, къаддæрæй-къаддæр, хуыздæрæй-хуыздæр, азæй-азмæ, фыддæрæй-фыддæр, хæстæгæй-хæстæгдæр, æхсæнмæ-æхсæнты æ.æнд.*

Иуæй-иу дзырдты дыккаг хæйтты мыртæ ивынц, æмæ сæ уый аххосæй бамбарæн нал вæййы, зæгъæм: *дыгъал-мыгъул, зылын-мылын, хæццæ-мæццæ, гакъон-макъон, хъулон-мулон æ.æнд.*

Вазыгджын дзырдты æхсæн хицæн къорд аразынц, сæ дыккаг хæйтты-цух, -дзаг, -хуыз, -æввонг, -хъус, -хъуаг, -вæнд кæмæн вæййы, ахæм дзырдтæ. Зæгъæм: *бонцухæй, армыдзаг, рыгæйдзаг, мыдхуыз, тарстхуыз, фыдхуыз, згъорынаæввонг, æддæхъус, цæуынхъус, цæрынхъуаг, хæрдхъуаг, зондхъуаг, кусынвæнд, дзурынвæнд æ.æнд.*

Куыд уынæм, афтæмæй нырыккон ирон æвзаджы вазыгджын дзырдтæ сты алыхуызон сæ хæйттæ æмæ уыдоны æхсæн ахастдзинаedtæм гæсгæ.

Вазыгджын мивдисджыты арæзт.

Сæ арæзмæ гæсгæ мивдисджытæ ирон грамматикæйы дихгонд цæуынц хуымæтæгтыл (*дзурын, кусын, зарын*) æмæ, дыгай хицæн хæйттæй арæзт чи у, ахæмтыл-вазыгджынтыл (*цин кæнын, сдзæбæх уæвын, фæгæпп ласын æ.æнд.*)

Вазыгджын мивдисджыты фыццаг (номон) хæйттæ арæзт цæуынц номдартæй, миногонтæй, нымæцонтæй, номивджытæй, фæрсдзырдтæй, хайыгтæй, æвастхъæртæй æмæ, бæрæг нысаниуæг кæмæн нæй, ахæм дзырдтæй.

Вазыгджын мивдисджыты дыккаг хæйтты арæхдæр вæййынц *кæнын, уæвын æмæ ласын*: (хъыг кæнын, сурс уæвын, фæгæпп ласын).

Вазыгджын мивдисджыты дыккаг хэйтты ма вэййынц *дарын, марын* æмæ *мæлын* дæр: (хъыг дарын, мæстæй марын, тухæнæй мæлын).

Вазыгджын мивдисджытæ кæд дыгай хэйттæй арæзт цæуынц, уæддæр хуымæтæг мивдисджыты хуызæн æвдисынц иугай æмбарынаедтæ. Уыдон се 'нгæс синтаксисон дзырdbæстытæй, фыццаджыдæр, уымæй хицæн кæнынц, æмæ сæ разæй бавæрæн кæй вэййы æпæрццаг хайыгтæ *ма* æмæ *нæ*, зæгъæм: *нæ цин кæны, ма хæлæг кæн*. Се 'нгæс дзырdbæстыты та уыцы хайыгтæ фæлæууынц *кæнын*-ы разæй: *хæринаг ма кæн, хæдзар нæ кæны*.

Дыккаджы та, разæфтуантæ арæхдæр æфтыд æрцæуынц вазыгджын мивдисджытæн сæ фыццаг (номон) хайттæм: *бахуым кæнын, фæбынаей уæвын, æргæпп ласын*. Се 'нгæс дзырdbæстыты та разæфтуантæ баст вэййынц мивдисджытимæ, зæгъæм: *хæринаг скæнын, хæдзар скæнын, хынцинаг скæнын, чъиритæ скæнын, бæгæны скæнын*. Æппæт уыцы миниуджытæ вазыгджын мивдисджыты æввахсдæр кæнынц дыууæхайон дзырдтæм, æмæ сæ хицæн кæнынц дзырdbæстытæй.

II. Методикæ.

Дзырдарæзт амонаны методикæ.

Ирон æвзаджы ахуыргæнджыты раз лæууы стыр хæс: бацамонын скъоладзаутæн мадæлон æвзаджы грамматикон сконд, сахуыр сæ кæнын уымæй раст пайда кæнын. Æвзаджы грамматикон сконды æгъдæуттæ, грамматикон раиртæстытæ хорз зонын, уыдоны мидис æмбарын æххуыс кæндзæн скъоладзаутæн сæ хъуыдытæ раст æмæ аив зæгъынæн.

Нырыккон скъолайы ирон æвзаджы программæйы дзырдарæзт, куыд æвзагзонынады хай, ахуыр кæнынц 3-æм къласæй 9-æм къласы онг.

Райдайæн скъолайы ахуырдаутæ базонгæ вæййынц дзырдарæзты хуымæтæгдæр æмбарынадтимæ. Дзырдарæзт, куыд æвзаджы системæйы сæрмагонд хай, ахуыр кæнынц 5-7-æм кълæсты. Ахуырдаутæ зонгæ кæнынц дзырдарæзты сæйраг мадзæлттимæ, дзырды сæйраг структурæимæ. Дзырдарæзтæй рацыд æрмæг фæлхат æмæ фидаргонд цæуы 8-æм-9-æм кълæсты.

Астæуккаг скъолайы дзырдарæзт ахуыр кæнын фадат дæтты: æвзаджы стилистикон функциты ахадындынад бамбарынаен, æвзаджы дзырдуат фæхъæздыгдæр кæнынаен.

Дзырдарæзт ахуыр кæнынаен ис теоретикон æмæ практикон нысаниуæг, æнгом баст у фонетикæ, лексикологи, морфологи æмæ синтаксисимæ. Йæ сæйраг хæс у – базонгæ кæнын ахуырдауты ирон дзырды структурæимæ, ирон дзырдарæзты сæйрагдæр мадзæлттимæ, равдисын æвзаджы иннæ хæйттимæ æмбастдынад: фонетикон, лексикон, грамматикон; бацæттæ кæнын фидар бындур æвзаджы грамматикон арæзтæн.

«Дзырдарæзт»-ы размæ лæууы бæлвырд хæс; сахуыр кæнын мадæлон æвзаджы дзырды сконд, дзырдарæзæг морфемæтæ æмæ сæ нысаниуæг, дзырдарæзты хуызтæ, ног дзырдтæ аразыны зынгæдæр æгъдæуттæ, дзырдарæзтимæ баст растфыссынады зынгæдæр æгъдæуттæ æмæ æнд. Программæйы ацы хай ахуыргæнгæйæ сывæллæттæ хъуамæ раст бамбарой æмæ арæхсой дзырд йæ арæзæг хæйттыл адих кæнын, ома зоной морфемон анализ кæнын, бæрæг кæной дзырдарæзты хуыз.

Ахуыры процессы ацы темæйæн ис ахсджиаг нысаниуæг: практикон æгъдауæй дзырдæн йе сконды æгъдæуттæ базонын.

«Дзырдарæзт» бацамонынаен ис алыхуызон методикон мадзæлттæ. Кæцыфæнды методикон мадзалай дæр куы пайда кæнæм, уæддар зæрдыл дарын хъæуы, йæ нысан кæй у мадæлон æвзаджы

дзырдты сконд бамбарын кæнын. Цæмæй дзырдарæзт раст бамбарой, уый тыххæй ис спайдагæнæн ахæм методикон мадзæлттæй: ахуыргæнæджы ныхас, беседа, æвзаджы æрмæгмæ цæст дарын (ома, текстыл кусын) æмæ æнд.

Дзырдарæзтæй кæцыфæнды темæ ахуыргæнгæйæ дæр æнаæмæнг хъæуы ахуыргæнæджы ныхас. Хъуамæ ахуыргæнæг хæрзцыбырæй бацамона дзырдæн йæ аразæг хæйттæй алкæцыйы дæр, уыдонæн сæ нысаниуæг. Хуыздæр уыдзæн цæстуынгæ æрмæгæй пайда кæнын. Зæгъæм: ахуыргæнæджы 5-æм къласы бацамонын хъæуы дзырды бындур æмæ кæрон. Уымæй спайдагæнæн ис 4-æм къласы цы зонындзинæдтæ райстой, уыдонæй. Уыдон зонынц, номдартæн хауæнтæм гæсгæ сæ кæрæттæ кæй ивынц, уый. Æмæ сын ис раттæн ахæм куыст: атасындзæг кæнут иууон нымæцы дзырд **дон** хауæнты кæрæттæ дæфисæй хицæнгæнгæйæ. Ис ацы куыст раздæр фæйнагыл ныфффыссæн, йе та техникон фæрæзтæй спайда кæнгæйæ таблицæйы хуызы. Скъоладзаутæ цæстуынгæ æрмæгимæ куы бакусой, уæд сын ис раттæн хæс, цæмæй сææхæдæг æрхъуыды кæной 2-3 хъуыдыйæды хицæн хауæнты формæтимæ. Уыцы куысты фæстæ раттын фæрстытæ:

-Дзырдæн йæ кæцы хай нæ ивы?

-Цы нысан кæны уыцы хай?

-Ивгæ цы хай кæны, уый та цæмæн хъæуы?

Ноджы хуыздæр уыдзæн, ахуыргæнæг цæттæ хъуыдыйæдтæ таблицæйы куы равдиса, уæд. Зæгъæм: *Ма фыд хъæуы сарæзта ног хæдзар. Хæдзар-ы сæр æмбæрзт у зестæй. Хæдзр-æн йæ къултæ сты чъыраей цагъд.* Хæс: Бакасын алы хъуыдыйад дæр. Ссарын дзы, се ппæты дæр цы дзырд æмбæлы, уый æмæ йын равзарын йæ конд. Уый фæстæ ахуыргæнæг йææхæдæг хъуамæ зæгъа, дзырды бындур æмæ кæрон цы сты, уый æмæ сæ нысаниуæг.

Хорз уайд, скъоладзаутæм цымыдисдзинад цæмæй æвзæра, уый тыххæй иуæй-иу дзырдтæн чысыл этимологон анализ кæнын, йе та историон фиппайнаг зæгъын. Уымæн спайдагæнæн ис профессор Абайты Васойы ирон æвзаджы «Историон-этимологон дзырдут»-æй. Зæгъæм, дзырд *хæдзар* æвзаргæйæ зæгъæн ис, уый рагон ирон æвзаджы вазыгджын дзырд кæй уыд. Арæзт уыд дыууæ уидагæй – номивæг *хи*, æмæ номдар *цар*-æй. Нырыккон ирон æвзаджы йæ нал бæрæг кæнæм, вазыгджын дзырд кæй уыд, уый, æмæ йæ нымайæм иууидагон бындурыл æмæ а.д.

Ахуыргæнæджы ныхасæн ис фæцыбырдæр кæнæн. Гæнæн ис, æмæ ахуыргæнæг зæгъа цæттæ раиртæстытæ дзырды бындур æмæ кæронæн. Уый фæстæ ис рахизæн текст æвзарынмæ. Текстыл кусгæйæ, спайда кæнæн ис беседæйы методæй, ома ахуыргæнæджы фæрстытæ æвæрын хъæудзæн афтæ, цæмæй скъоладзаутæ æрцæуой сæхæдæг бæлвырд хатдзæгмæ. Зæгъæм, бамбарын кæнын хъæуы сывæллæттæн дзырды уидаг æмæ бындур. Ахуыргæнæг фæйнагыл фыссы, йе та техникон фæрæзы руаджы æвдисы иууидагон дзырдтæ, кæнæ хъæуыдыйæдтæ иууидагон дзырдтимæ. Зæгъæм:

а) хъæд

хъæд-ын

хъæд-бын

æнæ-хъæд

æ) Хæд æввахс у хъæумæ.

Хæдбыны хизынц уæрыччытæ.

Æнæхъæд ран цæрын зын у.

Хъæдын хæдзар ничиуæл аразы.

Ацы дыууæ текстмæ ис беседæйы хуызы сæвæрын фæрстытæ: Бакасут цæджындзы фыст дзырдтæ. Ссарут дзы иумæйаг хай, бахахх ын кæнут йæ быны. Зæгъут, уыцы хайæн ма ис адихгæнæн? Цы нысан кæны

уыцы хай? Ахуыргæнæг йæхæдæг хатдзæг скæндзæн æмæ зæгъдзæн, дзырды бындур æмæ уидаг цы сты, уый.

Æрмæг бамбарын æмæ бафидар кæнынаен хорз у чиныджы теоретикон æрмæг бакæсын, стæй æххæст кæнын алыхуызон фæлтæрæн куыстытæ. Тексттæ æвзарын хъæуы ахæмтæ, кæцыты æнæмæнг уа абарæн (зæгъæм, æмуидагон дзырдтæн), адихгæнæн дзырдтæн йæ аразæг хæйттыл æмæ æнд.

Зæгъæм:

а) саразут дзырд **фыссын**-æй фæсæфтуанты руаджы ног дзырдтæ, бацамонут сын сæ нысаниуæг (*фыссын, фысс-инаг, фысс-æг, фысс-аг* æмæ а.д.);

æ) саразут ног дзырдтæ дзырд *фыссын*-æй разæфтуантæ ны-, ра-, с-, ба-, æр- руаджы. Бацамонут сын сæ нысаниуæг;

б) абарут, фæсæфтуантæ æмæ разæфтуантимæ цы дзырдтæ сарæзтат дзырд *фыссын*-ы руаджы, уыдон, бацамонут сын сæ нысаниуæг. Ссарут ацы æмуидагон дзырдтæн сæ уидаг. Равзарут дзы алы дзырд дæр дзырдарæзмæ гæсгæ æмæ а.д.

Цæмæй скъоладзаутæ бамбарой дзырды уидаг æмæ бындур, уый тыххæй кусæн ис дзырдуатимæ дæр.

Дзырдарæст бæлвырд базонынаен хорз æххуыс у дзырды морфемикон æвзæрст, ома дзырд йæ аразæг хæйттыл дих кæнын, стæй дзырдаразты хуыз бацамонын. Зæгъæм, 7-æм къласы скъоладзаутæн бацамонын хъæуы аразæг бындур. Уыдон 5-æм къласы ахуыр кодтой аразгæ æмæ æнæаразгæ бындуртæ, разæфтуантæ æмæ фæсæфтуантæ æмæ уыдоны нысаниуæг ног дзырдтæ аразыны хъуыддаджы. Уыцы зонындзинæдтыл æнцойгæнгæйæ амонын хъæуы, аразæг бындур цы у. уый дæр. Æмæ йын æнцонай бамбарынгæнæн ис дзырдарæзты анализы руаджы. Зæгъæм, дзырд *уарзондзинад*-æн йæ аразæг бындур у *уарзон*.

Дзырд *уарзон* арæзт æрцыд мивдисæг *уарзын*-æй фæсæфтуан-*он*-ы руаджы æмæ а.д.

Дзырдæн йæ аразæг бындур æмæ йæ аразæг хæйттæ æвзарын хъæуы бæлвырд фæткыл. Æпæты разæй бацамонын хъæуы, цы дзырд æвзарæм, уымæн йæ нысаниуæг, цавæр ныхасы хай у, уый. Уый фæстæ йын равзарын хъæуы йæ аразæг бындур, стæй сбæрæг кæнын, ног дзырд цæй руаджы равзæрд, уый. Сбæрæг кæнын цавæр дзырдарæзты амалмæ гæсгæ конд у лæвæрд дзырд.

Дæнцæг: *Æбæрнон адæймаг йæ дзырдæн хицау нæу*. Ацы хъуыдыйад равзæрдзыстæм ныхасы хæйттæм гæсгæ. Базондзыстæм, дзырд *æбæрнон* у миногон. Миногонæн сбæрæг кæндзыстæм йæ нысаниуæг. Зæгъæм, *æбæрнон*-нысан кæны, йæхимæ хæс чи нæ исы, йе йæ бахæсгонд хъуыддагмæ куыдфæндыйы цæстæй чи кæсы, ахæм адæймаг. Ацы дзырд арæзт æрцыд аразæг бындур *æбæрн*-æй фæсæфтуан –*он*-ы руаджы. *Æбæрн* йæхæдæг та арæзт æрцыд номдар *бæрн*-æй разæфтуан *æ*-(æнæ) йы руаджы. Афтамæй дзырд *æбæрнон* сæвзæрди бындурмæ разæфтуан æмæ фæсæфтуан бафтауыны руаджы. Ног дзырд нысан кæны миниуæг, дзырд *бæрн* та у абстрактон номдар.

Дзырдарæзты анализæй уæлдай ма дзырдæн ис морфемон анализ кæнæн дæр. Анализы ацы дыууæ формæйы æнгом баст сты кæрæдзиимæ, æмæ тынг æххуыс сты скъоладзауты дзырдуаты рæзтæн. Уыдон æххуыс сты скъоладзауты логикон хъуыдыкæнынады рæзтæн дæр, уæлдайдæр, дзырды морфемон анализ схемæйы хуызы кæнгæйæ. Ахуырдаутæн, куыд гæнæн ис, афтæ фылдæр дæттын хъæуы фæлтæрæн куыстытæ дзырдарæзтæй. Уыдон хъуамæ ацы темæ ахуыргæнгæйæ сахуыр уой æнæ искæй æххуысæй дих кæнын дзырд йæ аразæг хæйттыл, иртасын дзырдарæзты амал, нысан кæнын дзырдарæзт схематикон æгъдауæй, æмбарой хицæн морфемæты нысаниуæг æвзæджы дзырдуаты рæзтæн. Уый та къухы бафтдæн, ахуыргæнæг æрмæст ахуыргæнæн

чиныгæй куы нæ пайда кæна, фæлæ фаг цæстуынгæ æрмæг куы цæттæ кæна уроктæм, стæй алыхуызон фæлтæрæн куыстыты руаджы.

III. Практикон хай.

Морфемикон – дзырдарæзтон хъæзтытæ (дидактикон æрмæг)

1. Хъазт «Базон дзырд»

Ацы дзырдтæн дымгæ сæ хæйттæ ахаста, баззадысты-ма дзы æрмæстдæр сæ иумæйаг хай – уидæгтæ. Базонут-ма сæ лæвæрд рæстæгмæ.

ахуыр...   зонд...   хъæд...

ахуыр...   зонд...   хъæд...

ахуыр...   зонд...   хъæд...

(ахуырдау, ахуыргонд, ахуыргæнæг; зондджын, зондамонæг, зондцух; хъæдгæс, хъæддау, хъæдæрмæг) æмæ æнд.

2. Хъазт «Сараз дзырд»

Хæс: Уæнгтæй æрæмбырд кæн дзырдтæ.

Уал, фæз, дзæг, зæг, мæг, зы, фæдз, а, тæ, фон, а, тæ, ы, сæрд.

(Афæдзы афонтæ: уалдзæг, сæрд, фæззæг, зымæг)

3. «Базон-базон» (бакусын ныхасы рæзтыл æмæ ахуырдауты лæмбынæгдзинадыл)

Хæс: Ирыстоны хъæуты нæмтты - Хуымæллæг, Майрæмадаг, Хæрисджын-ы цы дамгъæтæ ис, уыдонæн сæ фæткæвæрд нæ аивгæйæ саразæн ис фæйнæ 6 дзырды. Базон ма сæ!

Хуымæллæг: ...; ..., ..., ..., ..., ... ;

Майрæмадаг: ..., ..., ..., ..., ..., ...;

Хæрисджын: ..., ..., ..., ..., ..., ...

4. Хъазт «Чи тагъддæр æрхъуыды кæндзæн дзырд»

Са... (зæгъæм: -хат, -пон, -гой, -дзын, -хуыр, -мæст, -хуырт æмæ а.д.)

Кæ...(зæгъæм: -саг, -сын, -нын, -фой, -рог, -цы, -лы æмæ а.д.)

Хæ...(зæгъæм: -дзар, -дон, -лаф, -рын, -рæфырт, -фс, -луарæг æмæ а.д.)

(Скъоладзаутæ иугай хъуыды кæнынц дзырдтæ, фæуæлахиз уыдзæн лæвæрд уæнгимæ фæстаг дзырд чи æрхъуыды кæна, уый.)

5. «Уæнгтæй цæг»

Фæйнæгыл фыст дзырд.

Хæс: адих кæнын дзырд уæнгтыл, рахицæн кæнын фæстаг уæнг, æрхъуыды кæнын, уыцы уæнгæй цы дзырд райдайа, ахæм. Афтæ дарддæр...

Зæгъæм: са-би, би-нон-тæ, тæ-хы, хы-зын, зын-дон, дон-мæ, мæ-гуыр, гуыр-дзи-аг, аг-æн, æн-дон, дон-дзау æмæ а.д.

6. «Цæг»

Хæс: Ахуырдаутæ лæвæрд уæнгыл хъуыды кæнынц дзырдтæ æмæ кæрæдзийы къухтыл хæцгæйæ аразынц цæг.

Зæгъæм: Хæ-лар, хæ-лардзинад хæ-бизджын, хæ-рын, хæ-дзар, хæ-дзардзин, хæ-дон, хæ-лаф, хæ-рам, хæ-рис, хæ-рæг, хæ-рæфырт, хæ-лиу, хæ-лиудзых, хæ-цын, хæ-тæл, Хæ-тæлдон, хæ-зна, хæ-знадон, æмæ а.д.

7. «Зыгъуыммæ дзырдтæ»

Хæс: Ссар дамгъæтæн сæ бынæттæ, сараз раст дзырдтæ.

(дзырдта ис радтæн рацыд армæг лексикайæ, цавæрдæр темæйæ)

Г, б, дз, æ, у (дзæбуг)

о, р, к, æ, д (кæрдо)

Т, æ, р, ф, æ (фæрæт)

у, ф, т, æ, къ, ы (фæткъуы)

Л, б, е (бел)

и, ч, у, а, л (члауи)

Й, г, а, с, о (сагой)

и, н, ф, æ, с, æ, р (сæнæфсир)

(кусæн дзаумæттæ)

л, а, б (бал)

(дыргътæ)

8. «Чи тагъддæр сараздæн ног дзырдтæ»

Хæс: лæвæрд дзырдтæй саразут ног дзырдтæ, фæсæфтуантæ –аг, -
дзинад, -æм, -он, -ой, -æг, -джын æфтаугæйæ.

Иу, хох, æмбал, дæс, хæдзар, был, хъару, цухъхъа, хорз, хъама.

9. «Чи хуыздæр арæхсы дзырд йæ аразæг хæйттыл адих кæнын»

Фæуазал, æрцыдис, къæвдатæ, дыргъдон, кусы, улафыдысты,
ралæууыдис, бакусдæн, нымбæрзын, нывгæнæг, ныййарæгæн.

10. Равзар раст дзуæппытæ.

Дзырд *бакуыста*

-арæзт у æртæ уæнгæй;

-цавд хауы фæстаг уæнгыл;

-арæзт у: разæфтуан, уидаг, фæсæфтуан, кæрон;

-нæй йын кæрон;

-ис бирæон нымæцы.

11. Бацамон раст æмбарынадтæ

а) Разæфтуаны ис æмуидагон дзырдтæн сæ сæйраг нысаниуæг.

æ) Уидаджы фæстæ цы хай лæууы, уый хуыйны фæсæфтуан.

б) Дзырдæн йæ кæрон куы аппарæм, уæд ма дзы цы хай баззайа,
уый хуыйны бындур.

в) Дзырдæн йæ кæронмæ гæстæ сбæрæг кæнæн ис, цавæр ныхасы
хай у, уый.

12. Бацамон дзырдтæ разæфтуантимæ

бабæттын

бадтысты

базыртæ

базарад

бабæздзæн

базарын

13. «Зоныс уæнг?»

Хæс: Бацамон, дзырдтæ уæнгтыл раст дихгонд кæцы
вариантты сты, уыдон:

а) бæр-æг-бон

æ) фæзз-æг

б) а-хуыр-гæ-нæг

в) æгъ-дæут-тæ

г) а-монд-джын

14. «Дзырд дзырды мидæг»

Хæс: Лæвард дзырды чи фылдæр дзырдтæ ссардзæн.

1. Уарзондзинад (*уарзон, зонд, зон, дадзин, уарди, нана, уарз, араз, Нар, рон, над, низ, уад, нау, дон, риу, рад, зад, уари, дуар, уарди æмæ а.д.*)
2. Рæсугъддзинад (*рæсугъд, рæс, сæр, сау, урс, судзин, ад, ард, дард, дугъ, агъд, аргъ, асин, дадзин, дарæс, иу, дæс, сæгъ, сардзин, даргъ, рад, дур, рус, сур, син, нас, сагъд æмæ а.д.*)
3. Куыстуарзаг (*куыст, уыг, ус, туаг, уарзт, уарзы, суар, арт, суг, гарз, раст, аг, таг, туг, уаг, тауы, туаг, рус, кас, зарæг, гаруз, стауы, саг, куры, артаг, кураг, зары, гуыр, тар, кусы, зарæг, кусаг, артаг, туас, уырз, стыр, рыст, сгуы, усгур æмæ а.д.*)

15. Фæбæрæг кæн **ны**- разæфтуан кæм у, уыдон.

Ныхас, ныссагъта, ныппæрста, ныгуылæн, ныллæг, нымбæрзын, нывгæнæг, нызгъорын, ныййарæг, ныссабыр, нымæц, ныццæвын.

Тест

1. Дзырдарæзт ахуыр кæны:
  - а) дзырды нысаниуæг;
  - æ) дзырды хуыз;
  - б) дзырды арæзт;**
  - в) дзырд цавæр ныхасы хай у, уый.
2. Дзырды сæйраг морфемæ у:
  - а) бындур;
  - æ) уидаг;**
  - б) кæрон;
  - в) разæфтуан.
3. Фæрссаг морфемæтæ ма æвзагзонынады хонынц:
  - а) аффикстæ;**
  - æ) суффикстæ;
  - б) преффикстæ;
  - в) флекситæ.
4. Фæзмæлд, сагурын, бахудт-ацы мивдисджытæ арæзт æрцыдысты:
  - а) разæфтуанты фæрцы;**
  - æ) фæсæфтуанты фæрцы;
  - б) бындурты фæрцы;
  - в) разæфтуантæ æмæ фæсæфтуантæ кæрæдзимæ æфтауыны фæрцы.
5. Кæцы дзырды ис дыууæ фæсæфтуаны?
  - а) зондджындæртæ;
  - æ) æфсæддонтæ;**
  - б) комкомæ;
  - в) диссаг.

6. Цыппаргай, фæндзæм, дыккаг-ацы нымæцонтæ арæзт æрцыдысты:
- а) разæфтуанты фæрцы;
  - æ) фæсæфтуанты фæрцы;**
  - б) кæрæтты фæрцы;
  - в) разæфтуантæ æмæ фæсæфтуантæ кæрæдзимæ æфтауыны фæрцы.
7. Лæвæрд дзырдтæй кæцы нæу æнаæрæзгæ:
- а) рацу;
  - æ) хъæр;**
  - б) адджын;
  - в) урсдæр.
8. Цин кæнын, хъыг кæнын, фæгæпп ласын, сурс уæвын-лæвæрд мивдисджытæ сæ арæзтмæ гæсгæ сты:
- а) хуымæтæг;
  - æ) вазыгджын;**
  - б) ахадгæ;
  - в) æнаахадгæ.
9. а-, æр-, ба-, ны-, с-, фæ- -лæвæрд дзырды хæйттæ сты:
- а) разæфтуантæ;**
  - æ) фæсæфтуантæ;
  - б) бындуртæ;
  - в) кæрæттæ.
10. Лæвæрд разæфтуантæй мивдисджыты разæфтуантæ сты:
- а) фæ-;**
  - æ) æм-;
  - б) ны-;**
  - в) æнæ-.
11. Номон ныхасы хæйттæ аразæг разæфтуантæ сты:
- а) с-;
  - æ) ра-;
  - б) æм-;**
  - в) æд-.**

12. Кæцы дзырды ис бавæргæ æмхъæлæсон разæфтуан æмæ уидаджы æхсæн?

- а) ацафон;
- æ) ацафон;
- б) бацамыдта;**
- в) бацин кодта.

13. –ад, - дзинад, - джын, - дон, - ой, - стон – лæвæрд дзырды хæйттæ сты:

- а) разæфтуантæ;
- æ) фæсæфтуантæ;**
- б) бындуртæ;
- в) кæрæттæ.

14. Кæцы дзырды разæфтуаны фæстæ ахаудис уидаджы фыццаг æмхъæлæсон?

- а) фесæфта;
- æ) рафснайдта;**
- б) базмæлыдис;
- в) æрбахаста.

15. Æвзагзонынады дзырды кæрæтты ивынад хуыйны:

- а) ифтындзæг;
- æ) тасындзæг;**
- б) худындзæг.

16. Лæвæрд ныхасы хæйттæй тасындзæг кæнынц:

- а) номдартæ;**
- æ) нымæцонтæ;**
- б) мивдисджытæ;
- в) миногонтæ.**

17. Лæвæрд ныхасы хæйттæй ифтындзæг кæны:

- а) номдар;
- æ) нымæцон;
- б) мивдисæг;**
- в) миногон.

18. Кæцы дзырды ис рæдыд?

- а) адæмыхатт;
- æ) дзырдтаг;**
- б) ныййарæг;
- в) къаннæг.

19. Кæцы дзырды ис рæдыд:

- а) æвснайын;**
- æ) бæхджын;
- б) цырыхъхъытæ;
- в) хъуыддаг.

20. «Хъæ...ых» - бирæстæлфыты бæсты фыссын хъæуы:

- а) дт
- æ) тт
- б) дд**
- в) д

Гом урок ирон æвзагæй 6-æм къласы

*Бацæттæ йæ кодта 40-æм скъолайы
ирон æвзаг æмæ литературæйы
ахуыргæнæг Гогаты Ульянæ.*

Урочы темæ: «Удварны хæзнатæ»

(Номдарты дзырдарæзт. Фæлхат кæныны урок.)

Урочы нысан:

1. Ныффидар кæнын, номдарæй цы æрмæг рацыдысты, уый (цæй руаджы равзæрынц ног номдартæ, æндæр ныхасы хæйттæ номдарты ролы куыд вæййынц, куыд арæст цæуынц цыбыргонд номдартæ)

2. Кусын ахуырдауты растфыссынад æмæ ныхасырæзтыл.

3. Рæзын кæнын скъоладзаутæм уарзондзинад Райгуырæнæн бæстæмæ, йæ историмæ, се 'взагмæ, сæ алыварс чи ис, уыдонмæ. Бамбарын кæнын, æрмæст

хи удæнцойдзинады тыххæй цæрæн кæй нæй, нæ алыварс чи ис, уыдонæн æххуыс кæнын кæй хъæуы, зыд æмæ кæрæф адæймаг йæ фæстаг муртæй дæр æнæ хай кæй фæвæййы.

Цæстуынгæ æрмæг: карточкæтæ, ахуыргæнæн чингуытæ, слайдтæ, «хæзнатимæ» дзæкъул.

Урочы цыд:

1. Скъоладзауты урочы архайынмæ сразæнгард кæнын æмæ урочы темæтæ сбæрæг кæнын.

Сывæллæттæ мæ къухы ис хæзнаты дзæкъул, фæлæ цавæр хæзнатæ сты, уый та мын сымах зæгъдыстут, мæнæ ацы дыууæ дзырдæй номдар куы саразат, уæд. Уый уыдзæн нæ урочы темæ.

Уд+фарн –удварн, удварны хæзнатæ.(Куыд арæст æрцыд дзырд удварн? Дзырдтæ кæрæдзимæ æфтауыны руаджы).

Уд-душа, дух.

Фарн-мир, спокойствие, обилие, счастье.

Хæзна-драгоценность, ценность, клад, казна, богатство, сокровище.

Цы нысан кæнынц ацы дзырдтæ?

Уд-ис удæгас адæймагæн йæмидæг, цалынмæ йæ мидæг ис, уæдмæ цæры.

Куыд æмбарут фразеологон дзырdbæстытæ:мæ уд ауад,мæ уд мæ къæхты бынæй агæпп кодта- фæтарстæн).

Фарн та цы у? Цавæр арфæтæ фæкæнынц адæм ацы дзырдимæ?(Фарн уæм бадзурæд! Фæрнæйдзаг ут! Бон цæуы æмæ фарн йемæ хæссы! Фарн уæ алкæй хæдзары дæр!)

Бафæлварæм ма равзарын ,цы нысан кæны дзырdbаст удварны хæзнатæ.Цавæр миниуджытæй хайджын хъуамæ уа адæймаг,цæмæй йын иууылдæр аргъ кæной? (сайгæ ма кæна, давгæ ма кæна,рæстдзинадæй хайджын уа,уа рæдау,куыстуарзаг,уарза адæмы

,аргъ сын кæна ,æмбара хорз æмæ æвзæр кæм ис).Уырыссагау сæ схонæн ис моральные ценности.

Уæдæ нæ урочы цæуыл дзурдыстæм? (Уыдварны хæзнатыл, номдарты дзырдарæзтыл).

II. Слайд темæ æмæ нывтимæ равзарын.(Нывтæ ист сты «Сыгъзæрин антилопæ»-йæ æмæ «Дыууæ сыхаджы æмæ дыууæ зæрватыччы аргъау»-æй.

Æркæсæм ма, нæ темæйы бын цы нывтæ ис ,уыдонмæ. Кæцæй ист сты?Æрдзурын алы хъайтары тыххæй дæр.

Цавæр у паддзах, йæ æппæты стырдарæм мæт цæуыл у, кæуыл у? Цæмæ æрбакодта хуымæтæг сидзæр зæхкусæг лæппуйы йæхимæ? Йæ мæт ууыл уыд?

Цавæр у хъæддзау та? Кæмæн баххуыс кодта? Ацы аргъауы та паддзахы хуызæн чи у?(Гæдо).

Паддзах æмæ Гæдо мæт кæнынц æрмæст сæхи хорздзинадыл, Хъæддзау та мæт кæны маргъыл дæр.

Нæ царды та ахæм адæм ис?

III. Урочы эпиграф равзарын.

«Иу йæхи амондæн цæры, иннæ –адæмы».

Слайды нывтæ равзарын.

-Эпиграфы фыццаг хаймæ кæй ис ахæссæн, дыккагмæ та?

Хъус æрдарын, гуманитарон æххуыс кæм æвдыст цæуы ,уыцы нывтæм.

Æрдзурын, скъолайы цы гуманитарон акцитæ вæййы, уыдоныл .

-Цавæр ныхасы хай у **иу**?

-Эпиграфы цавæр ныхасы хайы функцитæ æххæст кæны. Æрхъуыды кæнын хъуыдыйад, цæмæй **иу** уа нымæцон.(Мæнæн ис иу мадæлон æвзаг. Мæнæн ис иу Райгуырæн бæстæ.)

-Куыд хуыйны æххæстæй нæ бæстæ ?(Уæрæсейы Федераци)

-Цыбырæй та йæ уырыссагау куыд хонынц? (РФ)

-Иронау та куыд уыдзæн?(УФ)

-Нæ республикæ та куыд хуыйны?(Республика Цæгат Ирыстон— Алани)

-Йæ цыбыр формæ та куыд уыдзæн?(РЦИ-Алани).

-Сæвæрут ацы дзырдтæ гуырынон хауæны.(УФ-йы,РЦИ-йы).

-Куыд фыссæм кæрæттæ?(Дефисæй хицæнгæнгæйæ).

IV.Куыд æмæ цæй руаджы арæзт æрцæуынц ног номдартæ?

(Разæфтуанты, фæсæфтуанты, дзырдтæ(бындуртæ) кæрæдзимæ æфтауыны руаджы, æндæр ныхасы хæйттæ номдарты ролы). Æрхæссын дæнцæгтæ.

Хæдзармæ куыст сбæрæг кæнын.

(Иу хъуыдыйады миногон цæмæй уа, иннæйы- номдары функцитæ æххæст кæна. *Ирон, хъæздыг, хистæр, кæстæр*).

V.Хибарæй куыст. Слайд №3. Лæвæрд дзырдтæй 1-аг къорд фыссынц удварны хæзнатæм ахæсгæ дзырдтæ, 2-аг къорд та æвзæр миниуджытæ æвдисæг дзырдтæ.

(уды сыгъдæгдзинад, æнæуынондзинад, рæстдзинад, мæнгарддзи-над, уарзынад, рæсугъддзинад, кæрæфдзинад, цæстуарзондзи-над, рæдаудзинад, хæларзæрдæ, фыдзæрдæ, фæлитой, хинæйдзаг).

Цæй руаджы равзæрдысты ацы дзырдтæ? Цавæр ныхасы хæйттæ сты?Миногонтæ дзы цæмæн бахастон ацы дзырдты къордмæ? Æрхъуыды кæнын фæйнæ хъуыдыйады æмæ сæ равзæрын.

Кæмæй нын баззадысты удварны хæзнатæ? Куыд сæ фæхæццæ кæнæм, нæ фæстæ чи уыдзæн,уыдонмæ.

Фæйнæгыл равзæрын хъуыдыйад: *Ирæн фыдæлтæй баззадысты удварны хæзнатæ, æмæ сæ цæсты гагуыйау бахъахъхъæнæм.*

Фыдæлтæй- морфологион æвзæрст скæнын.

Ирæн-фонетикон æвзæрст скæнын.

VI.Чиныгимæ куыст.Фæлтæрæн 150, 57-æм фарс. Текст равзæрын.

Слайд

Дзырдуатон куыст:

зыд-жадный

чыссæ-кошелек, кiset, мешочек.

кæри-куча

Бакæсын текстæн йæ 2 абзацы. Куыд уæм кæсы лæг искæмæн бахай кæндзæн йæ сызгъæринтæй, йæ чыссæ та доны баппардзæн? (Кæронмæ бакæсын текст æмæ йæ равзæрын).

Ссарын тексты 4-æм абзацы номдартæ, сбæрæг сын кæнын сæ хауæн æмæ сæ нымæц.(къуыри,мæй,аз, лæг, чыссæ, хорздзинадæй, адамæн, доны). Сæвæрын ацы номдартæ бирæон нымæцы.

Зыд лæг удварны хæзнатæй æххæст у? Цавæр миниуджытæ йæм ис? (Зыддзинад,кæрæфдзинад)

VII. Проектон куыст.

Джеоргуыбайы бæрæгбонимæ баст таурæгъ.

•*Ахуыргæнæджы раныхас.*

Ирон адæм бæрæг кæнынц сæ кадджын бæрæгбæттæй иу, Джеоргуыба. Йæ ном ын æвзардзыстæм куыд æвзагиртасджытæ дæр æмæ куыд этнографтæ дæр.

•*Скъоладзатæй иу кæсы, дзуры таурæгъ.*

Куыд райдыдтой Джеоргуыбайы бæрæгбон бæрæг кæнын.

Раджы уыд уыцы хабар. Иу хæххон хъæуы, дам, адæмыл диссаджы æвзар аз скодта, сæ хортæ фесæфтысты. Сæ хор куыддæр амалæй аирвæзт æрмæст дæр иу хæдзарæн, сæ зæххытæ уыдысты хуссарварс, стæй цалынмæ не 'рбауазал, уæдмæ сын æфснайд æрцыдысты. Хæдзары хистæр уыд Джеор, йæ бинойнаг та хуынд Гуыба.

Хъауы цæрджытæн сæ хоры фæстаг муртæ хæрд куы фесты, уæд райдыдтой катай кæнын, куыд арвитдзыстæм нæ зымæг æнæ кæрдзынæй, стæй уалдзæджы дæр цы байтаудзыстæм, зæгъгæ.

Сæ катай сын хорз æмбæрстой Джеор æмæ Гуыба. Уыдон сфæнд кодтой се 'мхъæуккагтæн баххуысс кæнын. Скодтой стыр куывд æмæ æрхуыдтой æнæхъæн хъæуы цæрджыты. Сæ хорæй рауæлдай кодтой æмæ йæ æмхуызон байуæрстой алы хæдзарæн дæр.

Адæм Джеор æмæ Гуыбайы фæрцы сæ зымæг арвыстой, уалдзæгмæ дæр ма ныуагътой чысыл сæ хоры муртæй, байтыдтой сæ æмæ сын фæззæджы диссаджы хъæздыг тыллæг æрзад.

Æфснайд куы фесты сæ хортæ, уæд иумæйаг куывд скодтой. Фыццаг сидт загътой Джеор æмæ Гуыбайы цæрæнбоны тыххæй. Уæдæй фæстæмæ, дам, алы фæззæг, сæ хортæ-иу æфснайд куы фесты, уæд кодтой куывд. Фыццаг сидт-иу уыд Джеор æмæ Гуыбайы цæрæнбоныл.

Бæрæгбон махмæ дæр æрхæццæ æмæ хуыйны Джеоргуыба.

Сæрмагонд нæмттæй равзард бæрæгбоны ном.*(Джеор ,Гуыба).*

Цавæр миниуджытæй хайджын сты Джеор æмæ Гуыба, удварны хæзнатæй хайджын сты? *(Рæдаудзинад, адæмуарзондзинад, æрхъуыдыдзинад, цæстуарзондзинад).*

VIII. Эпиграфмæ раздæхын.

Нæ урочы байхъуыстам дыууæ текстмæ.Сæ сæйраг архайджытæ цæмæй хицæн кæнынц кæрæдзийæ?Абарæм сæ.

Нæ урочы райдиан цы « удварны хæзнаты» дзæкъулы кой кодтам,уый басгарыны рæстæг дæр æрхæццæ,алчи дæр исы йæ хуылфы цы

ис,уыдонæй(хиконд печенитæ æрттиваг цъары тыхтæй,сæ уæлæ фыст ис

дзырдтæ:рæдаудзинад,кæрæфдзинад,æнауынондзинад,адæмуарзаг,æрхъуыдыджын,уæздандзинад,æдзæстуарзондзинад,цæстуарзон).Кæд дзырд удварны хæзнатæм нæ хауы,уæд æй асæттын æмæ йæ иуварс æрæвæрын,ома,нæ удты ис бынат æрмæст удварны хæзнатæн.Ныффидар кæнын цавæр ныхасы хæйттæ сты дзырдтæ,цæй руаджы арæзт æрцыдысты номдартæ, куыд хуыйны æндæр ныхасы хæйттæ номдарты ролы куы вæййынц,уæд.

Хæдзармæ куыст раттын .Ныффыссын цыбыр нывæцæн нæ урочы эпиграфмæ гæсгæ.

IX. Рефлекси скæнын. Ахæццæ кæнут хъуыдыйæдтæ кæронмæ:

1. Мæ зæрдæмæ урочы фæцыд... .
2. Мæ зæрдæмæ нæ фæцыд... .
3. Ногæй дзы цы фехъуыстон... .
4. Æппæты тынгдæр бадардзынæн мæ зæрдыл... .

Бæрæггæнæнтæ æвæрынц къорды уæнгтæ, æппæты хуыздæр чи бакуыста,уыдонæн.Нæ «хæзнаты» дзæкъулæй сын дæттæм лæвæрттæ,чи цал баллы райста уымæ гæсгæ.(Ам дæр ис сбæрæг кæнæн ,урочы дæргъы цæуыл дзырдтам,уый сæ зæрдæмæ айстой æви нæ,ома, сæ лæвæрттæй искамаен фæхай кæндзысты).

Кæронбæттæны скъоладзаутæ уазджытæн кæнынц бæрæгбоны арфæтæ.(Зæлы Уастырджийы зарæг).

Гом урок ирон æвзагæй 6-æм къласы

Бацæттæ йæ кодта, Дигорайы 2-æм скъолайы

ирон æвзаг æмæ литературæйы

ахуыргæнæг, Мæрзаты Залина.

Урочы темæ: Зæххыл цы ис ныййарæгæй зынаргъдæр?

(Миногонты дзырдарæзт фалхат кæныны урок.)

Урочы хæстæ:

1. Миногона́й рацыд сфæлхат кæнын:

а) цы у миногон;

æ) миниуæгæвдисæг æмæ ахастæвдисæг миногонтæ зæрдыл æрлæууын кæнын;

в) миногонты дзырдарæзт.

2. Сывæллаетты зæрдæты рæзын кæнын уарзондзинад мадмæ, сылгоймагмæ.

Урочы фæлгонц: презентативон æрмæг, текстътæ хæслæвæрдтимæ.

Урочы эпиграф:

Ныййарæджы зæрдæ, ныййарæджы арм –

Бæмбæгæй фæлмæндæр, зæрин хурау – хъарм.

Ныфсы мæсыг цотæн – йæ зондджын ныхас,

Рæвдауы кæстæры йæ цæстыты 'нгас.

Урочы цыд

I. Бацæттæгæнæн рæстæг.

Мотивацион уавæр.

Ахуыргæнæг: Равзарæм ма эпиграфы хъуыды.

Разы стут авторимæ? Куыд уæм кæсы, цæмæн равзæрстон ацы темæ?

(Ахуырдауты дзуæппытæ)

Ахуыргæнæг: Уымæн æмæ æрхæццæ кæны Мады бон. Мах æй фæбæрæг кæнæм Джеоргуыбайы фæстаг хуыцаубон. Ахæм бæстæ нæй, æмæ Мады бон чи нæ бæрæг кæны. Уæрæсейы йæ райдыдтой бæрæг кæнын 1998 азæй нырма, уæды рæстæджы президент Б.Н. Ельцины бардзырма гæсгæ.

- Ныр та байхъусут базон-базонмæ, æмæ зæгъут, цавæр ныхасы хайыл дзы цæуы ныхас.

Йе ууæл номдарæн æвдисын,

Уый цæмæй зына æргом.

Бирæ хæстæ химæ исын,

Алкæддæр дæн семæ баст. (*миногон*)

- Сывæллæттæ, уæдæ мах абон нæ урочы миногони дзырдарæст ахуыргæнгæйæ ныхас кæндзыстæм ныййарæг мадыл.

II. Урочы темæйыл куыст:

1. Ссарæм ма æмдзæвгæйы скъуыддзæджы миногонтæ, равзарæм сæ.

Ныййарæджы зæрдæ, ныййарæджы арм –

Бæмбæгæй фæлмæндæр, зæрин хурау – хъарм.

Ныфсы мæсыг цотæн – йæ зонджын ныхас,

Рæвдауы кæстæры йæ цæстыты 'нгас.

Миногонæй рацыд æрмæгз æрдыл арлæууын кæнын.

2. Дзырдуатон куыст.

Ныффыссын дзырдтæ, равзарын сæ дзырдарæст.

Æгæрон, æдых, æмхуызон, æмзонд, æнæгъдау, æмвæнд, кусаг, зонджын, фæразон, бæрзондгомау, сауцæст, хæрзæгъдау.

Ахуыргæнæг:

- Уæдæ-ма нæ зæрдыл æрлæууын кæнæм, миногонтæ арæзты сæйраг мадзæлттæ. (*Ахуырдауты дзуаппытæ*)

3. Тестимæ куыст.

Ахуыргæнæг:

- Сылгоймаг!.. Мад!.. Ды дæ уалдзæгау рæсугъд, царддæттæг,

хуры тынтæ уарæг!.. Сылгоймаг!.. Мад!.. Куыд хъуамæ ферох уой дæ бирæ фæлмæн ныхæстæ, дæ къухты хъарм, дæ рæвдаугæ цæстæнгас?!

- Цы ис зæххыл зынаргъдæр мадæй? - МАД!

Хуыцау, æвæццагæн, хуымæтæджы не'схайджын кодта сылгоймаджы æмбисонды хорз миниуджытæй. Сылгоймаг у мад, чызг, хо,бинойнаг. Царды йыл тынг бирæ хæстæ ис..

- Цæвæр нæмттæй ма дзурынц ирон адæм мадмæ?

(дзыцца, гыцци, æна ..)

- Цавæр литературон уацмысты æмбæлæм ацы нæмттимæ?

(«Чермены зараг», «Сидзæргæс», «Бецал»...)

Ахуыргæнæг:

- Сывæллæттæ, алкæй цæстытыл дæр , æвæццагæн, ауад йæ мад, алкæмæ дæр афтæ кæсы, мæ мадæй хуыздæр нæй. Афтæ нæу?

- Уадæ ма ныр та уæ тетрæдты ныффыссут миногонтæ, кæцытæ авдисынц уæ мадæлты миниуджытæ. Бакæсут-ма сæ.

(Уарзон, фæлмæн, уарзæгой, аудаг, быхсон, фæразон, халарзæрдæ, зондджын, æмбаргæ, сæрæн,æрхъуыдыджын, рæсугъд, æгъдауджын, хатыргæнаг,мæтгæнаг, бараг, цингæнæг, цæстуарзон, амонаг...)

Ахуыргæнæг:

- Æвæццагæн, зæххыл ахæм тых нæй, сылгоймагимæ кæй ис абарæн... Сылгоймаг!.. Мад!.. Куыд æгæрон тых ис уыцы дзырдты... Ирон адæм рагæй фæстæмæ кувынц сылгоймаг – бардуагмæ, Мадымайрæммæ, курынц дзы цот.

(Презентаци равдисын, бакæсын Мады Майрæмы тыххæй армæг)

Ахуыргæнæг:

- Мад алкæмæн дæр у ныййарæг, схъомылгæнæг, ахуыргæнæг, зондамæнæг, хур æмæ цæсты рухс. Чи фæнымайдзæн Мады хæрзтæ? Кæй бон суыдзæн Мады лæггад æмæ фыдæбонæн аккаг аргъ скæнын? Æвæццагæн, никæй!..

Æрмæст адæммæ нæй æхæм стыр уарзондзинад мад æмæ хъæбулы астæу, фæлæ цæрæгойтæм дæр. Уый тыххæй ис бирæ уацмыстæ фыст.(«Хъусой», «Зæрватыкк»)

4. Текстимæ куыст. Фæйнæгыл текст.

Хæфсæн йæ лæппын – хуры тын.

Цады был царди хъоппæгцæст хæфс. Рауагъта дзы бирæ лæппынтæ. Мад сæ йæхицæй дæр фылдæр уарзта. Рæвдыдта сæ. Хъахъхъæдта сæ.

Иу хатт фыдзæрдæ кæсаглас бахъуызыд цъыфдзастмæ. Лæппынтæн сæ тæккæ дынджырдаеры ацахста æмæ стахт арвмæ.

Хæфс фæкуыдта йæ лæппуйы сæфтыл.

Райсомæй бæстæ куы райхъал, уæд хуры зæлдаг тын сæмбæлд хæфсы риуыл. Хуры тын батавта мады зæрдæ.

– Мæ хъæбул мæм æрхæццæ! – фæхъæр кодта хæфс. Йæ риуыл цы хуры тын афынæй, ууыл йæ дыууæ къухæй ныххæцыд.

– Цæй хъарм дæ, цæй адджын дæ, мæ чысыл хъæбул!

Адæм мæнгæн нæ фæзæгъынц:

– Хæфсæн йæ лæппын – хуры тын.

(Айларты Черменмæ гæсгæ)

Тексты æвзæрст

3. Текст аив каст бакæнын.

4. Беседæ:

- Цæмæ ис ахæм сæргонд текстæн?
- Цæмæй бæрæг у хæфс йæ лæппынты бирæ уарзта, уый?
- Цавæр фыдми бакодта кæсаглас?

Куыд æй схуыдта автор? Куыд ма йæ схонæн ис?

- Цавæр æхсызгондзинад æрцыд мадыл райсомæй?
- Цæмæн бацин кодта хæфс хуры тыныл?

5. Куыд ма бацамонæн ис æмбисондæн (сæргондæн) «Хæфсæн йæ лæппын – хуры тын»?

6. Дзырдтæ дзырды хæйттæм гæсгæ равзарын: *хъоппæгцæст, фыдзæрдæ, кæсаглас, цъыфдзастмæ; адджын.*

Æрдурын сæ дзырдарæзтыл.

7.Текстæй рафыссын дзырdbæстытæ миногонтимæ.

8. Комкоммæ ныхасимæ хъуыдыйæдтæ бакæсын

Ахуыргæнæг:

- Ныр та аулафам. Алчидæр уарзы фæлмæн, рæвдауæн ныхас. Ирон æмбисонд куыд зæгъы, фæлмæн ныхас калм дæр æмбары.. Уæда-ма сымах дæр уæ кæрæдзийæн зæгъут рæсугъд ныхæстæ-миногонтæ.

5. Къордты куыст.

Текст 1-аг къордæн. Сызгæрин фестай, Мад! Куыд адджын сты дæ фæлмæн ныхæстæ, дæ къухты хъарм, дæ рæвдыд цæстæнгас!.. Куыд зынаргъ æмæ кадджын у дæ ном!.. Куыд æнæнымæц стыд дæ хæрзтæ, дæ фыдæбон!

Хуыцау зæгъæд, æмæ алы кæстæр дæр куыд æмбара уыцы хъуыддæгтæ æмæ куыд архайа, цæмæй Мадæ зæрдæмæ маст ма хæсса, фæлæ йын аккаг лæггад кæна. Хъыгагæн, Мадæ хæрзтæ алы хъæбул нæ фембары, æмбæлон аргъ сын нæ фæкæны.

Текст 2-аг къордæн.

Мад... Ацы фæлмæн, алæмæттаг дзырд фехъусгæйæ, алы кары адæймаджы цæстытыл ауайы йæхи ныййарæг мад, йæхи уарзон схъомылгæнæг...

Мад алкæмæн дæр у ныййарæг, схъомылгæнæг, ахуыргæнæг, зондагæнæг, хур æмæ цæсты рухс. Цас фыдæбон фæдта Мад йæ царды, хъæбул хъомылгæнгæйæ, цал æгъуыссæг æхсæв арвыста йæ кæстæры æнæмæт фынаг хъахъхъæнгæйæ, цал хатты йæ бахызта фыдбылыз æмæ æвзæр хъуыддæгтæй, цас уарзондзинад æмæ хъармдзинад ын балæвар кодта æнæвгъау?!

Текст 3-агкъордæн . Сылгоймаг!... Мад!.. Цас хорз миниуджытæй хайджын дæ?! – Хъæбатыр, фæразон, сæрыстыр, барджын, уынгæгзæрдæ, фидар, хиуылхæцгæ...

Æмæ сæ чи фæуыдзæн нымæд? Чи ссардзæн уыйбæрц ныхæстæ? Цавæр аив дзырды дæсны сныв кæндзæн Мадæ монументалон фæлгонц?..

Хæс:

1.Текты ссарын миногонтæ, равзарын сæ.

Ныффыссын чысыл нывæцæн:

Мæ мад амонджын уæд уыдзæн, æмæ ... (5минуты)

Мæ мадæн мæ зæрдæ зæгъы, цæмæй ...

(Сывæллæттæ кæсынц нывæцæнтæ, кæрæдзийы фыстытæн аргъ канынц)

Фарст: Зæгъут-ма, сывæллæттæ, æнæ миногонтæй æвзагæн уæвæн ис? Цæуылнæ?

(сывæллæттæ дзуæппытæ)

5.Ахуыргæнæг:

Мады тыххæй ис бирæ æмбисæндтæ.

Мады армæй сой цæуы.

Мады хъæбыс фæлмæн у.

Мадай уарзондæр нæй.

Мады зæрдæ-æнкъараг.

Мадæн йе лгъыст дæр арфæйау у.

Мады уындæй æхсызгондæр ницы ис.

Бакæсын амбисæндтæ.

Дзырд **мады** хауæнтæ сбæрæг кæнын.

6. Сæвæрын бæрæггæнæнтæ.

7.Сбæрæг кæнын сывæллæттæ ахаст урокмæ.

Урок мæ зæрдæмæ фæцыд, уымæн æмæ...

Урочы бамбæрстон...

Урочы мын зын уыд...

Æз банкъардтон...

Царды мын ацы урок феххуыс ...

III. Хæдзармæ куыст. Ныффыссын нывæцæн «Мæ мад». Спайда кæнынминогонтæй.

Ахуыргæнæг: Мæ урок мæ фæнды фæуын ахæм ныхæстæй:

Мад дын куы ратдзæн йæ уд æмæ цæст.

Мадаен йæ хъæбул зынаргъ у.

Мады рæвдыдæй ут уе' ппæт дæр' фсæст,

Мад нын æнусон цырагъ у!

Ахуыргæнæг: Сывæллæттæ, уæ мадæлты фæндиаг байрæзут.
Цин æмæ сын амонд хæссут.

Гом урок ирон æвзагæй 6-æм къласы

*Бацæттæ йæ кодта, Архонкæйы 2-æм скъолайы
ирон æвзаг æмæ литературæйы
ахуыргæнæг, Гæззаты Татьянæ.*

Темæ. Мивдисджыты разæфтуантæ.

Ныхасы темæ. Мад – арфæйаг ном.

Урочы нысантæ:

1) Сфæлхат кæнын мивдисæгæй зонындзинæдтæ, равзарын мивдисджыты арæзт разæфтуанты руаджы, сæ нысаниуджытæ, бацамонын сæ растфыссынад.

2) Скъоладзауты зонындзинæдтæ фæарфдæр кæнын, ныхасы рæзтыл бакусын.

3) Ныййарæг мады хæрзтæ æмбарын æмæ сын аргъ кæнын.

Урочы æрмæг: презентаци, æмдзæвгæ «Мады ном – æнусон», райуаргæ æрмæг (*текст «Хъæбулы рисс мады зæрдæмæ цæвы»*), терминологон диктант, ахуыргæнæн чиныг.

Мады зæрдæ хурæй тынгдæр тавы.

Æсбисонд.

Урочы цыд.

I. Бацæттæгæнæн рæстæг. (*Сразæнгард кæнын сывæллæтты куыстмæ*).

II. Хæдзармæ куыст сбæрæг кæнын.

III. Мотивацион уавæр. (*Ахуыргæнæг дзуры базон – базон*)

Уидагæн лæууын йæ разæй,

Тынг хъæугæ морфемæ дæн!

Ног дзырд сырæзы мæ фæрцы, -

Базонут ма мæ, цы дæн?!

(РАЗÆФТУАН)

A: - Уæдæ абон нæ урочы дарддæр дзурдзыстæм мивдисæджы тыххæй, бæлвырддæр та мивдисджыты разæфтуанты тыххæй, æркæсдзыстæм, куыд ивы мивдисæджы нысаниуæг алыхуызон разæфтуанты руаджы, æрдзурдзыстæм сæ растфыссынадыл дæр.

(Сывæллæттæ фыссыны тетрадты нымæц, урочы темæ).

IV. Ног темæмæ рахызт.

I) Терминологон диктант. *(Ахуыргæнæг дзуры алыхуызон лингвистикон æмбырынаедтæ, сывæллæтæ сын фыссынц æрмæстдæр сæ дзуæппытæ)*

а) Предметы архайд цы ныхасы хай æвдисы, уый хуыйны...
(мивдисæг).

æ) Мивдисæджы ивынад цæсгæмттæм æмæ нымæцтæм гæсгæ?
(ифтындзæг).

б) Мивдисæджы афон, кæцы æвдисы, архайд кæддæр кæй цæудзæнис, уый. **(суинаг афон)**

в) Мивдисæджы формæ, кæцы нæ ивы цæсгæмттæм, нымæцтæм æмæ афонтæм гæсгæ. **(мивдисæджы æбæлвырд формæ).**

г) Иу дзырдæй арæзт мивдисæг? **(хуымæтæг мивдисæг).**

д) Дзырды хай, лæууы уидаджы разæй æмæ аразы ног дзырдтæ.
(разæфтуан).

е) Æххуысгæнæг мивдисджытæ **кæнын, уæвын, вæййын** – ы руаджы цы мивдисæг арæзт цæуы, уый хуыйны **(вазыгджын мивдисæг).**

(Скъоладзаутæ радыгай кæсынц диктанты дзырдтæ).

2) Фæйнæгыл рагацау фыст (кæнæ слайдыл):

Ацыдис, рацыдис, бацыдис, æрбацыдис, æрцыдис, ныццыдис, ссыдис, фæцыдис, фæцæйцыдис, рацæйцыдис.

А: - Цавæр ныхасы хæйттæ сты ацы дзырдтæ? Цæмæй хицæн кæнынц? Фæбæрæг кæнын разæфтуантæ. Куыд ивы мивдисæджы нысаниуæг разæфтуанмæ гæсгæ?

3) Равзарын раиртæст 122 фарсыл.

4) фæлт. 253 *(дзургæйæ равзарын (устно)).*

5) Чиныджы 122 – 123 фарсыл æрдзурын мивдисджыты разæфтуанты алыхуызон нысаниуджытыл.

6) Равзарын мивдисджыты растфыссынад разæфтуантимæ (123 фарс).

7) Сæххæст кæнын 255 фæлт. (123 фарс).

V. Ныхасы рæзтыл бакусын. *(къæйттæй куыст).*

1) Ахуыргæнæг кæсы рагон таурæгъ мады тыххæй, текстæн сæргонд æмæ кæрон нæй. (сывæллæтты раз дæр ис уыцы текст).

Иу мадæн йæ хъæбул хæрз чысылæй фесæфт. Бирæ йæ фæцагуырда, бирæ йыл фæмаст кодта, фæлæ йын йæ фæд дæр нал арда.

Рацыд цалдæр азы. Лæппу йæхи зонинхъом фæци æндæр мадмæ, чи йæ схъомыл кодта, уымæ. Йæхи мады та рох фæкодта. Раст æй уыцы рæстæг мад ссарда, фæлæ йын æй схæссæг мад нæ дæтты. Уый дæр æй йæхи хоны.

Сывæллон ратон - батойнаг ссис. Хъуыддаг Ныхасмæ бахæццæ. Тæрхоны рабадтысты дзырddзæугæ лæгтæ. Цалдæр боны фæтæрхон кодтой, фæлæ дыууæ мады æхсæн рæстдзинад ссарын сæ бон не сси. Уæд сын фæстагмæ хистæр урсбоцъо, зæронд лæг афтæ: «Æртæйы дæр ма ардæм ракæнут!»

Ракодтой сæ. Зæронд лæг дыууæ мады сывæллоны фæйнафарс æрлæууын кодта. Загъта сын: «Лæппуйæн йæ цæнгтыл ныххæцут, йæхимæ йæ чи алваса, уый у йæ æцæг мад. Уый уыдзæн сывæллон».

Устытæ фæлæбурдтой лæппумæ. Ивазынц æй фæйнардæм, йæ цæнгтæ йын фæтонынц...

(Адæмон сфæлдыстад.)

Хæслæвæрдтæ:

1) Текстæн сæргонд æрхъуыды кæнын.

2) Кæронмæ ахæццæ кæнын текст.

(Цалдæр къайы бафæрсын).

3) 2 абзацæй рафыссын: 1 вазыгджын мивдисæг, 1 хуымæтæг мивдисæг, бацамонын цæсгом, афон, нымæц, фæбæрæг кæнын разæфтуан).

(Фыццагдæр чи сæххæст кæна, уыцы 2 къайы сывæллæтты бафæрсын).

4) Тексты сæйраг хъуыдыйыл æрдзурын.

VI. Урокæн хатдзæгтæ скæнын.

- 1) Цы базыдтат абон ногæй?
- 2) Цæмæн хъæуынц разæфтуантæ мивдисджыты?
- 2) Тынгдæр цы фæцыдис урочы уæ зæрдæмæ?
- 3) Ахæцца кæнут кæронмæ хъуыдыйад (дзургæйæ):

Мæ мад у..... (цалдæры бафæрсын)

- 4) Эпиграфы хъуыды бамбарын кæнын.
- 4) Саразын синквейн дзырд «**мад**» - имæ.

(Сывæллæттæ кусынц къæйттæй).

Хуызæг:

- 1) МАД
- 2) фæлмæнзæрдæ, æмбаргæ;
- 3) рæвдауы, уарзы, амоны;
- 4) Мадæй зынаргъдæр ницы ис царды.
- 5) ХУР.

(Цалдæр скъоладзауы бафæрсын).

VII. Бæрæггæнæнтæ сæвæрын (ахуырдаутæ дæр кæрæдзи куыстæн аргъ кæнынц).

VIII. Хæдзармæ куыст:

- 1) Ныффыссын сочинени – миниатюрæ «Мад хъæбулæн йе стъалы, йæ хур у» (спайда кæнын мивдисджытæй алыхуызон разæфтуантимæ);
- 2) фæлт. 256 (текстмæ хæслæвæрдтæ сæххæст кæнын);
- 3) фæлт. 254, ныффыссын 3 – 5 æмбисонды мады, сылгоймаджы тыххæй.

Кæронбæттæн. (1 ахуырдау дзуры æмдзæвгæ «Мады ном – æнусон», (рагацау æй сахуыр кæнын).

МАДЫ НОМ - АНУСОН

Зæххыл ис иунæг хæзна царды,
Æмæ уый мад у, мæ хур, мад.
Йæ рæвдыд сау дуртæм дæр хъары,
Фæсуры зæрдæйы фæллад.

О мад, сызгъæрин мад, дæ хæрзтæй
Ды кæныс кæстæрты æнгом.
Тæхуды, зарæджы ныхæстæй,
Æнусон чи скæндзæн дæ ном.

Денджызты Д.

Гом урок ирон æвзагæй 6-æм къласы

*Бацæттæ йæ кодта, Архонкæйы 2-æм скъолайы
ирон æвзаг æмæ литературæйы
ахуыргæнæг, Гæззаты Татьянаæ.*

Темæ. Мивдисджыты разæфтуантæ (дарддæр).

Ныхасы темæ. Дунейы диссæгтæ.

Урочы нысантаæ:

- 1) сфæлхат кæнын мивдисæгæй зонындзинæдтæ, дарддæр равзарын мивдисджыты разæфтуанты тыххæй æрмæг, æрдзурын сын сæ растфыссынады хицæндзинæдтыл.
- 2) Скъоладзауты зонындзинæдтæ фæарфдæр кæнын, бакусын нихасы рæзтыл, дзырдуатыл.

3) Дунейы диссæгтæм цымыдисдзинад гуырын кæнын, æрдзурын дунейы зындгонддæр фонтантыл.

Урочы æрмæг: презентаци (дунейы зындгонддæр фонтантæ, Дзæуджыхъæуы фонтантæ), райуаргæ æрмæг (перфокартæтæ), ахуыргæнæн чиныг.

Зæхх адæмæн – иумæйаг.

Æмбисонд.

Урочы цыд.

I. Бацæттæгæнæн рæстæг. (ахуыргæнæг сразæнгард кæны сывæллæтты куыстмæ).

II. Хæдзармæ куыст сбæрæг кæнын:

1) Фысгæ куыст (2-3 ахуырдау кæсыны сæ сочинени-миниатюрæтæ мады тыххæй, иннæтæ сын аргъ кæныны: кæй куыст тынгдæр фæцыд сæ зæрдæмæ æмæ цæмæн.)

2) Мивдисæгæй рацыд æрмæг сфæлхат кæнын (ахуыргæнæг дзуры раиртæстытæн сæ райдайæн (кæнæ сæ слайдыл равдисын), сывæллæттæ сæ хъуамæ баххæст кæной):

* Предметы архайд цы ныхасы хай æвдисы, ... (уый у мивдисæг).

* Мивдисæгæн ис ... афоны: ... (æртæ афоны: нырыккон, ивгъуыд, суинаг).

* Мивдисджытæ сæ арæзтмæ гæсгæ вæййынц....(хуымæтæг æмæ вазыгджын).

* Мивдисæджы æбæлфырд формæйæн нæй...(цæсгом, нымæц, афон).

* Ранымайут мивдисджыты разæфтуантæ: ... (а-, æрба-, ба-, ра-, æр-, с-, ны-, фæ-).

* Разæфтуантæ мивдисджытимæ фыссын хъæуы...(æмхæстæй).

III. Ног темæмæ рахизын. (Сывæллæттæ фыссыны сæ тетрадты нымæц).

Хæс «Чи тагъддæр»: Дамгъæтæй саразын дзырдтæ æмæ сæ ныффыссын тетрæдты.

- С, æ, В, Г, И, М, Д, И – ... (мивдисæг)
- Н, р, а, д, м, о, н – ... (номдар)
- ф, а, у, æ, р, з, н, а, т – ... (разæфтуан)
- Г, о, м, н, о, н, и – ... (миногон)

(Чи тагъддæр фæци, уыцы скъоладзауты бафæрсын).

Фарст: – Уæлдай дзырд дзы кæцы у? Цæмæн? *(Разæфтуан, уымæн æмæ у дзырды хай, иннæтæ та – ныхасы хæйттæ).*

А: – Уæдæ та абон дæр дзурдзыстæм мивдисджыты разæфтуанты тыххæй. Нæ хъус бæлвырддæр æрдардзыстæм сæ растфыссынадмæ.

1) Ахуыргæнæг амоны раиртæст 126 фарсыл.

2) Скъоладзаутæ сæ тетрæдты æххæст кæнынц фæлт. 259 (127 фарс).

3) (4 ахуырдауæн раттын перфокартæтæ, иннæтæ кæсгæйæ æххæст кæнынц фæлт. 260 (127 фарс).

ПЕРФОКАРТÆТÆ *(сывæллæттæ сæхæдæг æвæрыны, кæм æмбæлы, уым «+»)*

1.

мивдисæг	раст	рæдыд
нызмæста		+
рацагурын	+	
ныззарыд	+	
раæфснайын		+
бахъусын		+

2.

мивдисæг	раст	рæдыд
райвазын		+
ныххудын	+	

баæмбæхстæн		+
райхалын	+	
равзæрста	+	

3.

мивдисæг	раст	рæдыд
раæрвитын		+
бамбæрстой	+	
нызздæхын		+
ныффыссын	+	
æрбахъуыстис		+

4.

мивдисæг	раст	рæдыд
бацамонын	+	
ныссæрфын	+	
раæмбулын		+
батауын		+
æрбамбæрзын	+	

(Сбæрæг кæнын перфокартæты хæслæвæрд, бæрæггæнæнтæ сæвæрын).

4) Равзарын текст (фæлт. 261, 127 фарс):

- ахуыргæнæджы разныхас дунейы диссæгты тыххæй, эпиграфы хъуыды равзарын;
- ахуырдаутæ радыгай кæсынц текст (ахуыргæнæг слайдтыл æвдисы хъæутæ нывтæ æмæ сæм цыбыр комментаритæ кæны);
- Сæххæст кæнын тексты фæстæ хæслæвæрдтæ: 1,5 (*кæсгæйæ*), 3 (*фысгæйæ*).

(сбæрæг кæнын фысæ хæслæвæрд, бафæрсын 2 – 3 ахуырдауы).

IV. Урокæн хатдзæгтæ скæнын *(ахуыргæнæджы фарстатæм гæсгæ):*

- Цы базыдтам абон ногæй?
- Разæфтуанты растфыссынадæй бафæрсын.
- Уæ зæрдæмæ цы фæцыд тынгдæр абоны урочы?
- Чи куыста, сымахмæ гæсгæ, хуыздæр абон?

V. Бæрæггæнæнтæ сæвæрын *(ахуырдаутæ дæр кæрæдзи куыстæн аргъ кæныны).*

VI. Хæдзармæ куыст *(ахуырдауы фæндонмæ гæсгæ иу хæслæвæрд)*

- 1) фæлт. 262, 129 фарс;
- 2) фæлт. 261 (тексты фæстæ 2, 4 хæслæвæрдтæ);
- 3) фæлт. 263 (проект «Дзæуджыхъæуы фонтантæ»)

Гом урок ирон æвзагæй 6-æм къласы

*Бацæттæ йæ кодта, Архонкæйы 2-æм скъолайы
ирон æвзаг æмæ литературæйы
ахуыргæнæг, Гæззаты Татьяна.*

Темæ. Мивдисджыты разæфтуантæ.

Ныхасы темæ. Æрдз – цинхæссæг, æрдз – нæ дарæг.

Урочы нысанта:

- 1) Контролон куыстмæ бацæттæ кæнын (*сфæлхат кæнын æрмæг, фæлтæраен куыстытæ рацыд æрмæгæй*). Ног æрмæг равзарын: разæфтуанта **æр-, с-, фæ-** йы растфыссынад иуæй – иу мивдисджытимæ, сæ хицæндзинæдтæ.
- 2) Ахуырдауты зонындзинæдты райрæзтыл бакусын, дзырдуатон куыст бакæнын, ныхасы рæзтыл бакусын (*текст равзарын*).
- 3) Ирыстоны æрдзмæ уарзон цæстæй кæсын, йæ рæсугъддзинад ын хъахъхъæнын.

Урочы æрмæг: презентаци (æрдзы нывтæ), таурæгъ (текст карточкаетыл), цæстуынгæ диктант, синквейн, ахуыргæнæн чиныг.

О тæхуды æрдз!

Дæуау куы фæстин рæсугъддзинад хæссæг,

Дæуау куы' ндавин алкай зæрдæмæ.

Дæ уæлдæфау æхцон куы уаин мæ адæмæн,

Дæуау сын куы æвзæрын кæнин сæ

зæрдæты

цин æмæ

рæсугъддзинад!

Дæуау куы уаин æнусон, æнцонай куы

фæразин

царды

зындзинæдтæн...

Урочы цыд.

I. Бацæттæгæнæн рæстæг. (*сывæллæтты куыстмæ сразæнгард кæнын*).

II. Мотивацион уавæр. (*Хъуысы аудио «Æрдзы хъæлæстæ»: мæргъты цъыбар-цъыбур, цæугæдæтты уынæр æмæ а.д. Сывæллæттæ лæмбынаг хъуысы*).

А: – Цы ауад уæ цæстытыл? Цавæр æнкъарæнтæ уæм сæвзæрд?
(*сывæллæтты дзуæппытæ*).

А: - Уæдæ куыд бамбæрстат, афтæ абон нæ ныхасы сæр уыдзæн æрдзы тыххæй, йæ рæсугъддзинады тыххæй, нæ царды цы бынат ахсы æмæ а.д.

Ноджы ма нæ размæ ис ахæм хæстæ:

- хъуамæ сфæлхат кæнæм, мивдисæгæй цы æрмæг рацыдыстæм, уый.
- дарддæр равзарын разæфтуантæ **æр-, с-, фæ-** йы растфыссынад иуæй – иу мивдисджытимæ, сæ хицæндзинæдтæ.
- бацæттæ кæнын контролон куыстмæ.

III. Ног темæмæ рахизын.

1. Цæстуынгæ диктант (*фæйнагыл рагацау фыст дзырдтæ:*

мивдисæг

уалдзæг

разæфтуан

вазыгджын

æбæлвырд формæ

хуымæтæг

æрдз

(*Сывæллæттæ сæ ма хъуамæ фенон раздæр. Ахуыргæнæджы*

домæнмæ гæсгæ 1 минуты бæрц кæсынц дзырдтæм æмæ сæ хъуыды

кæнынц фæд-фæдыл, стæй сæ растфыссынад дæр. Уый фæстæ

ахуыргæнæг бамбæхсы дзырдтæ, сывæллæттæ фыссынц, куыд сæ

бахъуыды кодтой, афтæ. Чи раздæр фæуа, уый бафæрсын,

бæрæггæнæн ын сæварын. Стæй равдисын дзырдтæ, ахуырдаутæ

раст кæнынц сæ рæдыдтытæ).

1) Ахуыргæнæг амоны раиртæст (130 фарсыл).

2) Сæххæст кæнын фæлт. 263.

3) **Хæслæвæрд.** Сраст кæнын рæдыдтытæ (*разæфтуантæ раст æварын*):

Бæласæй ныххызтис. Лæппу кæцæйдæр ацыдис. Гæды хæдзары сæрæй сгæпп кодта. Гыццыл чызг хæдзарæй балыгъди. Мæ мад кæдæмдæр æрбацыдис.

3) Ахуыргæнæджы ныхас æрдзы тыххæй. (*этиграфы хъуыдыйыл æрлæууын*).

4) **Текстыл бакусын:** (*текст карточкаetyl райуарын сывæллæттæн*):

- 1) Дзырдуат равзарын: *уæлвæз, къуск, къаннæг, уæлцъар, уадздзаг.*
- 2) Текст лæмбынæг бакæсын.
- 3) Сæргонд ын æрхъуыды кæнын.
- 4) Таурæггы сæйраг хъуыдыйыл æрныхас кæнын.

1) *Хæхбæсты, иу бæрзонд уæлвæзы, рæзыд æмбисонды рæсугъд дидинаг. Стъалытæ йе'рвгъуыз къусчыты цардысты, хуры тынтæ та йæ армытæппæны йас сыфтыл тæмæнтæ калдтой. Фæлæ скодта ди...аджы хус рæстæг. Дидинаг æрæнкъард, джихæй касты йæ алыварс зайæгхал куыд тынг смæгуыр, уымæ.*

2) *Уыцы рæстæг иу **къа...æг** цъиу фæцæйтæхти уæлæрвты. Дунейыл æмбисонды рæсугъд дидинагджы æнкъарддзинад ын басаста йæ **гы...ыл** зæрдæ, æмæ йæ разы æрбадт.*

- Дæ сагъæс дын æмбарын, - загъта цъиу, - фæлæ нæ бæрзонд хæхбæстæй дæ рæсугъддзинад куы фесæфа, уæд ма æз дæр ма цардæй цы кæнын.

3) *Дидинагæн цъиуы ныхæстæ афтæ æхсызгон уыдысты, æмæ фырцинæй скуыдта. Гы...ыл цъиу йæ бырынкъæй æртæ къуппы æркодта зæххы уæлцъар, æмæ дунейыл æмбисонды рæсугъд дидинагджы цурты йæ урс цæ...узыртæй хъазгæ æрызгъордта уазал доны нарæг уадздзаг.*

4) *Афтæ, зæгъынц, райгуырд суадон. Суадон – цинхæ...æг, суадон – цæрæнхос.*

Хæслæвæрдтæ:

- 1) Сæвæрын цухгонд дамгъæтæ (*цавæр орфограммæйыл сты*)
- 2) 2 абзацæй рафыссын мивдисджытæ, фæнысан кæнын разæфтуантæ, бацамонын афон, нымæц, цæсгом.
- 3) 3 абзацы бæрæггонд дзырдтæ цытæ сты? (*синонимтæ*).

IV. Урокæн хатдзæгтæ скæнын.

1) Сывæллæттæ аразынц синквейн дзырд «æрдз» кæнæ «уалдзæг» - имæ

1) Грамматикон æрмæгæй бафæрсын (*фронталон бафарст*).

3) Ахуырдаутæ зæгъынц сæ хъуыдытæ, урочы цы фæцыди сæ зæрдæмæ, уый тыххæй.

V. Бæрæггæнæнтæ сывæрын комментаритимæ.

VI. Хæдзармæ куыст (2, 3 хæслæвардæй цу):

1) Сфæлхат кæнын мивдисæгæй рацыд æрмæг (бацæттæ кæнын контролон куыстмæ).

2) Сæххæст кæнын фæлт. 268, 269 (131, 132 фарс).

3) Фæлт. 269 (текст 131 фарс).